

Marjan Britovšek

UVAJANJE NOVIH KULTUR NA KRANJSKEM V DRUGI POLOVICI 18. IN V PRVI POLOVICI 19. STOLETJA

Pravna emancipacija in individualizacija podložnega kmeta v drugi polovici 18. stoletja je imela svoje korenine v novih fiziokratskih gospodarskih pogledih, ki so težili za dvigom kmetijske proizvodnje. Fiziokratska zakonodaja je začela reševati podložniško vprašanje s poizkusi, da utrdi in izboljša posestne pravice podložnikov. Na eni strani je bila usmerjena v to, da čim bolj zrahlja osebno odvisnost kmetov od zemljiške gosposke, na drugi strani pa je težila za tem, da zagotovi dednost kmetij. Številni zakonski patenti so urejali vprašanje podložniških dajatev zemljiški gosposki in določali višino državnih davkov.¹ Posebno jožefinska agrarna zakonodaja je predstavljala smel poizkus, da z reformami o odpravi nevoljništva, z reformami v administraciji in sodstvu, z uredbami o zemljiški lastnini in dediščini ter z novim davčnim sistemom osvobodi podložnika varstva zemljiškega gospoda. Postopno je prevladalo fiziokratsko načelo, da je blaginja države odvisna predvsem od osebne prostosti in od lastninske pravice podložnih kmetov.² Splošno prosperiteto je bilo po mnenju fiziokratov možno doseči z dvigom agrarne produkcije. Ta prizadevanja so se kazala predvsem v propagiranju uvedbe racionalnejših oblik kmetovanja, v uvajanju in širjenju novih kultur ter krmnih rastlin, v agitaciji za razdeljevanje srenjskih zemljišč, v uvedbi hlevske reje itd.

Zaostala fevdalna agrarna struktura na Kranjskem pa ni bila najbolj prikladna za realizacijo teh načrtov. Z uvedbo novih kultur: krompirja in koruze se je bistveno izboljšal način prehrane prebivalstva, uvedba detelje pa je omogočila hlevsko rejo. Pred uvedbo teh kultur so na graščinskih in podložnih poljih Kranjske prevladovali predvsem posevki strniščne ajde, ovsa, ječmena, prosa, rži, pšenice, repe, korenja, lanu, konoplje, pire, sirka, graha, hoba, fižola, cizare itd. Z uvedbo novih kul-

¹ Za Kranjsko je urejal to vprašanje patent z dne 12. avgusta 1747, dopolnjevali in pojasnjevali pa so ga naslednji patenti: z dne 23. aprila, 20. avgusta, 6. in 13. septembra, 26. in 29. oktobra ter 28. novembra leta 1748; dalje patenti z dne 17. marca in 28. septembra leta 1749 ter patenta z dne 12. julija in 18. septembra 1756.

² Grünberg Karl, Die Bauernbefreiung I, str. 255.

tur se je struktura posevkov znatno spremenila. Vendar je bilo potrebno mnogo časa, preden so se te kulture udomačile in našle svoje mesto v strukturi posevkov. Prav to razdobje naj osvetli naslednja razprava.

Uvajanje krompirja

Zgodovinarji menijo, da je bila pradomovina krompirja v Peruju in Mehiki, od koder se je razširil po Južni in Severni Ameriki. V času kolonialnih zavojevanj so ga poznali že v raznih ameriških predelih. Južno-ameriški Indijanci so ga navadno na soncu dobro posušili in ga nato stolkli v moko, iz katere so pekli kruh. V Evropo naj bi krompir po mnenju zgodovinarjev prišel med leti 1560 in 1570. Sporno je, kdo ga je prvi prinesel: Walter Raleigh, Franz Drake ali Španci.³ Sprva so krompir gojili le na botaničnih vrtovih, od koder je potem zašel kot eksotična redkost na vrtove nekaterih posameznikov, ki so ga gojili kot lepotno rastlino. Iz Anglije in Španije je nova rastlina počasi prodirala v ostale evropske države. Ob koncu 16. stoletja so jo sadili skoraj po vseh vrtovih Nemčije, Španije, Burgundije in v nekaterih predelih Italije.⁴ Širjenje krompirja pa je v primerjavi s koruzo in tobakom v 17. stoletju zelo počasi napredovalo zaradi obveznega poljskega reda, nepoznavanja nove rastline in zaradi predsodkov, ki so jih do njega gojili. Kmetijski priročniki, ki so jih v 17. stoletju hranili zemljiški gospodje na Kranjskem v svojih knjižnih zbirkah, novo rastlino še zelo površno opisujejo, kar je znak, da je bil krompir kot lepotna rastlina še vedno omejen le na vrtove. Colero ga je v svojem delu »Oeconomia ruralis et domestica« navedel še kot vrtno rastlino med bučami in kumarami,⁵ Böckleri pa ga je omenil v svojem delu »Nützliche Haus- und Feld-Schule« kot rastlino, ki je bila že vsakemu poznana.⁶ Mnogo več pozornosti mu je posvetil Hohberg v svojem delu »Georgica curiosa aucta, dass ist umständlicher Bericht und klarer Unterricht von dem adelichen Land- und Feld-Leben«. Navedel je dve vrsti krompirja: »Tartouffles« ali »Papas Indorum« in »Adenes canadenses«, ki sta bili že razširjeni.⁷ Prvo vrsto z rdečimi cvetovi so po njegovih navedbah tedaj šele pričeli uvajati po Evropi in se je dobro obnesla; en sadež je dal tudi po 50 gomoljev. Edina slabost te vrste je bila, da ni bila dovolj odporna napram mrazu. Navadno so krompir novembra izkopali in spravili v kleti, ali pa so ga pustili preko zime zunaj in pred mrazom zaščitili s slamo ali zemljo. Sadili so ga s celimi gomolji. Za drugo vrsto krompirja »Adenes canadenses« je bilo značilno, da se je zelo hitro razrastel, kjer so ga posadili. Jeseni so ga izkopali le toliko,

³ Berchtold Friedrich, Die Kartoffeln, deren Geschichte, Charakteristik, Nützlichkeit, Kultur, Krankheit etc. mit ausführlichen Angaben ihrer industriellen Anwendung. Praga 1842, str. 9.

⁴ Berchtold F., ibidem str. 41.

⁵ Colero, Oeconomia ruralis et domestica, Maynz 1615, str. 234.

⁶ Böckleri, Nützliche Haus- und Feldschule, Nürnberg 1678, str. 609.

⁷ Hohberg, op. cit. Nürnberg 1695, str. 639.

kolikor so ga rabili preko zime, ostalega pa so običajno pustili pod zemljo. Vsakdanja uporaba krompirja pri kuhi je bila neznatna.⁸

Iz Nemčije se je pričel širiti krompir tudi po sosednih deželah. Za časa tridesetletne vojne se je krompir začel širiti tudi po avstrijskih deželah, toda šele v drugi polovici 18. stoletja se je povsem udomačil na poljih.⁹ V Notranji Avstriji so ga kot vrtno kulturo poznali že v prvi polovici 18. stoletja, v drugi polovici istega stoletja pa so ga pričeli uvajati na poljih. Kdaj je prišel prvi krompir na Kranjsko, je težko točno dognati. Valvasor ga v »Slavi vojvodine Kranjske« ne omenja. Prva priporočila glede saditve krompirja segajo v dobo Karla VI. Po patentu iz leta 1740 naj bi dobila vsaka hiša od svoje gosposke po 6 krompirjev za seme.¹⁰ V koliko se je to res izvajalo, je zaradi pomanjkanja arhivskih virov težko ugotoviti. Dognano pa je, da so ga pričeli zaradi slabih žitnih letin sredi 18. stoletja ponekod saditi na poljih ali srenjskih zemljiščih. Upravno-administrativni organi: gubernij, deželno glavarstvo, okrožja in celo stanovi so se prizadevali, da bi se nova rastlina na Kranjskem čim hitreje razširila. Deželno glavarstvo je razposlalo že leta 1767 okrožnim uradom poduk o sajenju krompirja, s katerim naj bi se seznanile zemljiške gosposke.¹¹ Velike zasluge za uvajanje in pospeševanje nove rastline je imela prva Kmetijska družba, ki se je imenovala »Die Gesellschaft des Ackerbaues und der nützlichen Künste«.¹² Z letaki in brošurami se je prizadevala, da bi se nova kultura čimprej uvedla in razširila. Profesor agronomije Ghill je v ta namen napisal pouk, kako naj se goji in uporablja krompir.¹³ Leta 1770 je družba izdala posebno brošuro o gojitvi krompirja in hkrati razpisala denarne nagrade v višini dveh ducatov za tiste, ki bi posadili po navodilih brošure določen kos svojega zemljišča.¹⁴ Kmetijska družba je zavračala prisilne ukrepe za sajenje krompirja, ker je menila, da se je razširil že do take mere, da prisilni ukrepi niso več potrebni. Uvajanje krompirja pa je ponekod zelo počasi napredovalo, posebno še v Beli Krajini. Še leta 1787 je pisal župnik Mihelič iz Podzemlja novomeškemu okrožnemu uradu, da se krompir na metliških tleh zelo počasi razširja. Predlagal je, da bi za to področje razpisali

⁸ Hohberg, ibidem str. 640.

⁹ Blum Jerome, *Noble Landowners and Agriculture in Austria 1815—1848*. Baltimore 1947, str. 107—108.

¹⁰ Mal J., *Zgodovina slovenskega naroda*, Celje 1928, str. 112.

¹¹ DAS, AgS., 1767, 23/6 K. R., lit. E 1/1.

¹² Prva kmetijska družba je bila ustanovljena 28. X. 1767 v Ljubljani, z delom pa je prenehala leta 1787. Njeno delovanje je bilo omejeno pretežno na zelo ozek krog fevdalcev, uradništva terezijanske dobe, predstojnikov večjih samostanov, oskrbnikov zemljiških gospodstev in nekaj duhovnikov. Podložni kmetje v družbi niso bili zastopani in je bil zato njen vpliv na kranjskega podložnega kmeta le neznaten. Delovanje družbe je bilo usmerjeno na mesečna, letna in splošna zborovanja ob priliki največjih letnih sejmov v Ljubljani. Domačo zaostalost in izoliranost so skušali premestiti z dopisovanjem in izmenjavo mnenj. Razpisovali so nagrade za dobro napisana dela iz področja kmetijstva. Posebno paznjo so posvečali raziskovanju naravnih bogastev dežele in z zbiranjem gradiva gojili smisel za zgodovino.

¹³ DAS, AgS., 1769, 28/2 K. R., lit. E 1/1.

¹⁴ DAS, AgS., 1770, 3/4 K. R., lit. E 1/1.

nagrade za sajenje krompirja.¹⁵ S pristankom novomeškega okrožnega urada je Kmetijska družba nagrade razpisala in obljubila podložnim kmetom toliko grošev, kolikor mernikov krompirja bi pridelali prvo leto. Kmetje so morali predložiti potrdilo okrožnega urada in svoje gosposke.¹⁶ V glavnem lahko trdimo, da so uvajanje krompirja pospešile predvsem slabe žitne letine v letih od 1785—1787. Na področju novomeškega okrožnega urada so bili primorani številni podložniki zaradi pomanjkanja prositi svoje gosposke za denarno pomoč, da so si nakupili žitaric.¹⁷ Oskrbnik graščine Vinica je poročal 29. III. 1787 upravi državnih posestev v Gradec, da obstoji zaradi slabih letin v zadnjih treh letih resna nevarnost, da bo tretjina podložnikov podlegla lakoti, ako ne bi dobili pomoči. Ponekod so bili podložniki prisiljeni peči kruh iz koruze in grozdnih tropin.¹⁸ Enaka poročila o slabih žitnih letinah so pošiljali guberniju tudi naborni komisarji za naborne okraje; Kostel, Kostanjevica, Trebnje, Krško, Šrajbarski Turn itd.¹⁹ Stanje na področju postojnskega okrožja pa ni bilo nič boljše. Iz poročila postojnskega okrožnega urada guberniju 7. IV. 1786 je razvidno, da kmetijska proizvodnja na njegovem področju še zdaleka ni krila domačih potreb. Večina podložnikov se je preživljala s prevozništvom, ki jim je omogočalo, da so si za domačo uporabo nakupili koruze in pšenice na Hrvaškem in v Trstu.²⁰ Zaradi nizke kmetijske proizvodnje in stalnih slabih žitnih letin, ki so povzročale lakoto, je gubernij zahteval od postojnskega in novomeškega okrožnega urada, da se pri večjih dominijih zanimata za mnenje, kakó bi bilo mogoče izboljšati položaj. Večina dominijev je bila mnenja, da bi bilo mogoče lakoto omejiti predvsem z uvajanjem krompirja. Pomen in veljavo nove rastline nam najjasneje prikazujejo prav odgovori teh zemljiških gosposk. Oskrbnik postojnske zemljiške gosposke je predlagal guberniju, naj bi podložniki posadili s krompirjem večje površine, ker bi edino to preprečilo lakoto ali jo vsaj omejilo. Zavzemal se je, naj bi krompirjeve posevke razširili tudi na deželnosodne pašnike in privatne travnike, ki so jih uporabljali za pašo. Soseske naj bi takšna zemljišča podelile revnim podložnikom in kočarjem, ki so imeli le nekaj krp zemljišča ali pa so bili sploh brez zemlje. Večkrat se je dogajalo, da so morali revnejši podložniki krasti pridelke po poljih, če so si hoteli pred lakoto rešiti življenje. Letna kmetijska proizvodnja postojnskih podložnikov je krila po navedbah oskrbnika njihove potrebe le četrto do polovico leta.²¹ Zemljiška gosposka Prem se je pritoževala, da so podložniki zelo zane-

¹⁵ St. stan. arhiv, fasc. 315.

¹⁶ DAS St. stan. arhiv, fasc. 315.

¹⁷ DAS, Gub. arhiv, Poročilo deželnega gubernija združeni dvorni pisarni z dne 7. VI. 1786.

¹⁸ DAS, Gub. arhiv, fasc. 24, Dopis oskrbnika graščine Vinica upravi državnih posestev v Gradec z dne 20. V. 1787.

¹⁹ DAS, Gub. arhiv, fasc. 24, Dopisi zemljiških gosposk: Kostel, Kostanjevica, Trebnje, Krško, Šrajbarski Turn novomeškemu okrožnemu uradu.

²⁰ DAS, Gub. arhiv, fasc. 24, Dopis postojnskega okrožnega urada guberniju z dne 7. VI. 1787.

²¹ DAS, Gub. arhiv, fasc. 24, Dopis zemljiške gosposke Postojna postojnskem okrožnemu uradu z dne 28. IX. 1787.

marjali saditev krompirja. Navadno so ga sadili na najslabša zemljišča, kar je znatno zmanjšalo njegov donos. Zemljiška gosposka se je zavzemala, da bi ga podložniki sadili v večjem obsegu in na boljših zemljiščih.²² Na področju pazinske grofije so pričeli krompir uvajati prav v teh letih, vendar brez večjega uspeha. Po navedbah zemljiške gosposke je pričel prvi s poizkusi saditve krompirja finančni uradnik Gabrijel Martinjak. Zaradi peščenih tal, suše in premajhne rose pa mu krompir po trikratnih poizkusih ni obrodil. Enakih poizkusov so se lotili podložniki tudi v ostalih predelih grofije, vendar prav tako brez uspeha. Zemljiška gosposka se je zato zavzemala, da naj podložniki raje zasejejo na ne preveč kamenitih razdeljenih srenjskih pašnikih koruzo, sirek in piro, ki so na tem področju dobro uspevale.²³ Devinska zemljiška gosposka je bila mnenja, da na njihovem področju ni pogojev za sajenje krompirja, ker so vsi dotedanji poizkusi propadli. Podložniki niti ob najboljših letinah niso pridelali dovolj za svoje potrebe in so bili prisiljeni žitarice uvoziti iz Hrvaške, Ogrske in iz Benečije. Zemljiška gosposka se je pritoževala nad razdrobljenostjo zemljišč, ki je povzročala ogromno škodo kmetijski proizvodnji.²⁴ Zaradi neugodnih pedoloških pogojev se krompirjevi posevki tudi na Vipavskem niso preveč razširili. Obsežni posevki koruze, sirka, repe, fižola, korenja itd. so šteli podložnike pred lakoto, ki je bila po navedbah zemljiške gosposke na tem področju bolj redek pojav. Zemljiška gosposka je podložnikom priporočala predvsem setev koruze in sirka, ker sta v teh predelih dobro obrodila.²⁵ Zemljiška gosposka Bistra je 15. XI. 1787 poročala postojnskemu okrožnemu uradu, da so krompir na njihovem območju pričeli sejati pred petimi leti. Odtlej naprej pa ga sade vedno več in postaja v prehrani prebivalstva vedno pomembnejši.²⁶ Na območju zemljiške gosposke Planina so se krompirjevi posevki v tem času že zelo razširili. Gosposka je bila mnenja, da je nova rastlina podložnike že večkrat rešila pred pomanjkanjem.²⁷

Položaj podložnikov na območju novomeškega okrožnega urada ni bil bistveno drugačen. Pogoste slabe letine je stalno spremljala lakota, ki je imela za posledico podhranjenost prebivalstva. Nizka kmetijska proizvodnja še zdaleka ni krila domačih potreb. Okrožni urad je menil, da bi bilo mogoče z ustanavljanjem tkalnic in predilnic ublažiti težki položaj revnejšega podložnega prebivalstva in ga z dodatnim zaslužkom rešiti pred stalnim pomanjkanjem živeža. Priporočal je podložnikom, naj posadijo čim več krompirja. V tej zvezi je okrožni urad tudi opozoril na

²² DAS, Gub. arhiv, fasc. 24, Dopis zemljiške gosposke Prem postojnskemu okrožnemu uradu z dne 3. XII. 1787.

²³ DAS, Gub. arhiv, fasc. 24, Dopis grofije Pazin postojnskemu okrožnemu uradu z dne 3. IX. 1787.

²⁴ DAS, Gub. arhiv, fasc. 24, Dopis zemljiške gosposke Devin okrožnemu uradu Postojna z dne 10. IX. 1787.

²⁵ DAS, Gub. arhiv, fasc. 24, Dopis zemljiške gosposke Vipava postojnskemu okrožnemu uradu z dne 19. IX. 1787.

²⁶ DAS, Gub. arhiv, fasc. 24, Dopis zemljiške gosposke Bistra postojnskemu okrožnemu uradu z dne 19. IX. 1787.

²⁷ DAS, Gub. arhiv, fasc. 24, Dopis zemljiške gosposke Planina postojnskemu okrožnemu uradu z dne 17. II. 1787.

plodno prizadevanje prve Kmetijske družbe glede uvajanja nove rastline. Odnos podložnikov do nove okopavine pa je bil na področju posameznih gosposk zelo različen. Metliška komenda je bila mnenja, da se večina podložnikov na novo kulturo še ni privadila, ker so mislili, da krompir za prehrano ljudi ni primeren. Gosposka se je trudila, da bi se krompirjevi posevki razširili.²⁸ Zemljiška gosposka Čretež se je pritoževala, da njihovi podložniki skoraj vsako leto trpijo pomanjkanje in je zato poročala, naj podložniki izboljšajo živinorejo in bolje gnojijo predvsem tista polja, ki so za določene kulture najprikladnejša. Glede krompirja pa je bila zemljiška gosposka mnenja, naj bi ga sejali v večjem obsegu.²⁹ Tudi na območju zemljiške gosposke Mokronog so se krompirjevi posevki že precej udomačili. Krompir so sadili že v številnih krajih navedene gosposke. V plodoredu pa je zavzemal še zelo nestalno mesto.³⁰ Na Kočevskem se je velika večina podložnikov ukvarjala s trgovino, prevozništvom, izdelovanjem domače robe, v manjši meri pa s poljedelstvom. Oskrbnik kočevske grofije se je pritoževal, da je na podložnih poljih mogoče pridelati nekaj le s prekomernim gnojenjem. Med kulturami sta najbolj uspevala oves in proso, pa tudi krompir je že pričel zavzemati med posevki važno mesto.³¹ Zemljiška gosposka Podbrezje je bila mnenja, da bi bile nagrade najučinkovitejše sredstvo za pospeševanje sajenja krompirja in detelje ter za razvoj čebelarstva in živinoreje.³² Enakega mnenja je bila tudi zemljiška gosposka Otočec.³³ Na področju rakovniške zemljiške gosposke so podložniki že pričeli s saditvijo krompirja, vendar je bil donos še zelo majhen.³⁴ Zemljiška gosposka Poljane je poročala novomeškemu okrožnemu uradu, da krompir v slabih letinah na njihovem področju sploh ne uspeva. Ostala kmetijska proizvodnja pa je krila le polovico letnih potreb podložnikov.³⁵ Boštanjaska zemljiška gosposka je bila mnenja, da so krompirjevi posevki zelo izčrpali polja in je običajno dolgo trajalo, preden se je zemlja popravila. Gosposka se je pritoževala nad brezbriznim odnosom podložnikov do poljedelstva. Polja so puščali skrajno zanemarjena. Noben nasvet jih ni pripravil do tega, da bi uvedli racionalnejše oblike obdelave tal. Edino skrb so posvečali

²⁸ DAS, Gub. arhiv, fasc. 24, Dopis komende Metlika novomeškemu okrožnemu uradu z dne 14. XII. 1787.

²⁹ DAS, Gub. arhiv, fasc. 24, Dopis zemljiške gosposke Čretež novomeškemu okrožnemu uradu z dne 19. IX. 1787.

³⁰ DAS, Gub. arhiv, fasc. 24, Dopis zemljiške gosposke Mokronog novomeškemu okrožnemu uradu z dne 16. IX. 1787.

³¹ DAS, Gub. arhiv, fasc. 24, Dopis grofije Kočevje novomeškemu okrožnemu uradu z dne 22. XI. 1787.

³² DAS, Gub. arhiv, fasc. 24, Dopis zemljiške gosposke Podbrezje novomeškemu okrožnemu uradu z dne 21. XI. 1787.

³³ DAS, Gub. arhiv, fasc. 24, Dopis zemljiške gosposke Otočec novomeškemu okrožnemu uradu z dne 30. XII. 1787.

³⁴ DAS, Gub. arhiv, fasc. 24, Dopis zemljiške gosposke Rakovnik novomeškemu okrožnemu uradu z dne 26. XI. 1787.

³⁵ DAS, Gub. arhiv, fasc. 24, Dopis zemljiške gosposke Poljane novomeškemu okrožnemu uradu z dne 5. XII. 1787.

donosnemu prevoznistvu.³⁶ Na področju zemljiške gosposke Čušperk so krompirjevi posevki zavzeli v 80-tih letih 18. stoletja že velik obseg. Krompir so sadili za prosom, ovsom, ržjo in strniščno ajdo.³⁷ Žužemberški podložniki so se zaradi potrebe večkratnega okopavanja upirali saditvi krompirja. Krompirjevi posevki so bili zato na tem področju še prava redkost. Zemljiška gosposka je priporočala, naj celaki posadijo letno na svojih poljih vsaj dva mernika krompirja. V poročilu se navaja poleg nemškega tudi slovensko ime — krompir.³⁸ Zemljiška gosposka Krupa je poročala novomeškemu okrožnemu uradu, da se v okolici Ribnice preživlja s krompirjem okoli 510 družin, ki so nekoč beračile za kruh, hkrati pa je priporočala podložnikom, naj ga sadijo v večjih količinah.³⁹ Višnje-gorska zemljiška gosposka je predlagala, naj celaki posadijo $\frac{3}{4}$ orala polja s krompirjem, manjši posestniki pa parcele v sorazmerju s svojo posestjo. Letni pridelek 20 mernikov krompirja bi po mnenju gosposke mnogo izdatneje podprl podložnike kot mernik pridelka pšenice, ki bi ga pridelali na enaki površini.⁴⁰ Na področju zemljiških gosposk Kostel in Kostanjevica so krompir šele pričeli uvajati.⁴¹ Po navedbah kostanjeviške zemljiške gosposke so se krompirjevi posevki na področju zemljiških gosposk Ribnica in Kočevje že tako udomačili, da ga celo v višjih legah ni bilo več mogoče pogrešati. Zemljiška gosposka je tarnala, da je bil položaj dolenjskih podložnikov ob slabih letinah mnogo težji kot gorenjskih in deloma tudi notranjskih, posebno še zato, ker so bili brez dodatnega zaslužka.⁴² Nova kultura se je zelo hitro širila v okolici Stične in zavzela med posevki važno mesto. Obdelava polj na tem področju je bila po navedbah gosposke zelo racionalna.⁴³ Tudi zemljiške gosposke Klevevž, Pleterje, Slatnek, Bajnof, Mokrice, Črni potok in Šrajbarski turn so priporočale podložnikom, da naj posadijo čim več svojih zemljišč s krompirjem.⁴⁴ Zaradi pogostih slabih letin in velikega pomanjkanja, ki so ga trpeli podložniki, je dvorna pisarna predlagala vsem

³⁶ DAS, Gub. arhiv, fasc. 24, Dopis zemljiške gosposke Boštanj novomeškemu okrožnemu uradu z dne 6. XII. 1787.

³⁷ DAS, Gub. arhiv, fasc. 24, Dopis zemljiške gosposke Čušperk novomeškemu uradu z dne 8. XII. 1787.

³⁸ DAS, Gub. arhiv, fasc. 24, Dopis zemljiške gosposke Žužemberk novomeškemu uradu z dne 9. I. 1787.

³⁹ DAS, Gub. arhiv, fasc. 24, Dopis zemljiške gosposke Krupa novomeškemu okrožnemu uradu z dne 13. XII. 1787.

⁴⁰ DAS, Gub. arhiv, fasc. 24, Dopis zemljiške gosposke Višnja gora novomeškemu okrožnemu uradu z dne 16. XII. 1787.

⁴¹ DAS, Gub. arhiv, fasc. 24, Dopis zemljiške gosposke Kostel z dne 9. januarja 1788 in zemljiške gosposke Kostanjevica novomeškemu okrožnemu uradu z dne 8. I. 1788.

⁴² DAS, Gub. arhiv, fasc. 24, Dopis zemljiške gosposke Kostanjevica novomeškemu okrožnemu uradu z dne 8. I. 1788.

⁴³ DAS, Gub. arhiv, fasc. 24, Dopis zemljiške gosposke Stična novomeškemu okrožnemu uradu z dne 10. I. 1788.

⁴⁴ DAS, Gub. arhiv, fasc. 24, Dopisi zemljiških gosposk novomeškemu okrožnemu uradu: iz Klevevža z dne 25. XII. 1787; iz Pleterja z dne 20. XII. 1787; iz Slatneka z dne 4. XII. 1787; iz Bajnafa z dne 20. XII. 1787; iz Mokrice z dne 20. XII. 1787; iz Črnega potoka z dne 12. VIII. 1787; iz Šrajbarskega turna z dne 1. I. 1788.

notranjeavstrijskim okrožnim uradom, naj se pri zemljiških gosposkah ustanove posebni žitni magazini, da bi pomagali podložnikom v težavah. Večina zemljiških gosposk na območju ljubljanskega okrožnega urada je temu predlogu nasprotovala; izgovarjale so se, da je na Kranjskem letni pridelek žitaric znatno premajhen za ustvarjanje takih zalog.⁴⁵ Okrožni uradi in zemljiške gosposke so se lotile samo agitacije za pospešeno saditev krompirja. Vlada je izdala v ta namen poseben odlok, po katerem so bila oproščena desetinskih dajatev vsa zemljišča, ki so jih podložniki posejali s krmnimi rastlinami ali s krompirjem.⁴⁶ Stalne slabe letine so vplivale na podražitev kruha, kar je še huje prizadelo podložnike. Okrožni uradi so skušali omiliti položaj s tem, da so podložnikom priporočali peko kruha iz krompirjeve moke po posebnih navodilih, ki jih je napisal župnik Roy.⁴⁷ Z odobrenjem združene dvorne pisarne je celovski urad izdal Royeva navodila o saditvi krompirja in peki kruha v nakladi 8500 izvodov; od tega je bilo 4000 izvodov natisnjenih tudi v slovenščini. Za Kranjsko so določili le slovenske izvode.⁴⁸ Celovski okrožni urad je predlagal guberniju, da bi z razpisom posebnih nagrad pospešili saditev krompirja. Združena dvorna pisarna pa je izrazila v svojem odgovoru guberniju mnenje, naj se povpraša štajerske in kranjske stanove, če bi bili pripravljeni določiti nagradne zneske iz fondov, ki so bili nekoč namenjeni za dvig kmetijstva. Kranjski stanovski odbor je predlagal guberniju, naj se od 1000 florintov, namenjenih za pospeševanje kmetijstva, podeli pridelovalcem za mernik krompirjevega posevka po 3 kr. nagrade, a le v tistih krajih, kjer se nova kultura ne bi razširila na škodo žitnih posevkov. Stanovski odbor se je zavzemal, naj bi prevzeli in razširili tudi na ostala okrožja isti način nagrajevanja, ki ga je uvedla že prva Kmetijska družba za metliško področje. Zemljiške gosposke naj bi poslane sezname nagrajencev s potrdili prič glede verodostojnosti podatkov okrožnim uradom, le-ti pa stanovskemu odboru v potrditev.⁴⁹ — Štajerski stanovski odbor je predlagal podobno, naj se nagradijo le tisti podložniki, ki bi posadili s krompirjem predvsem nezasejane površine, toda ne po količini posajenega krompirja. Za površino, ki so jo lahko obdelali v enem dnevu (ein ganzer Tagbau), so predvideli nagrado dveh florintov, za polovico te površine po en florint, za četrtno pa po 30 kr. Za zemljišča, na katerih bi lahko posejali žitarice, so previdevali le

⁴⁵ DAS, Gub. arhiv, fasc. 24. Dopis ljubljanskega okrožnega urada guberniju z dne 23. VII. 1788. Primerjaj tudi dopise zemljiških gosposk: Goričane z dne 26. VIII. 1788, Radovljica z dne 26. VIII. 1788, Loka z dne 5. IX. 1788, Velešovo z dne 5. IX. 1788, Križ z dne 6. IX. 1788, Bela peč z dne 6. VII. 1788, Brdo pri Kranju z dne 4. VI. 1788, Ponoviče z dne 7. VI. 1788.

⁴⁶ DAS, Gub. arhiv, fasc. 17. Odlok notranjeavstrijske gubernije z dne 6. VII. 1788.

⁴⁷ DAS, Gub. arhiv, fasc. 23. Poročilo notranjeavstrijskega gubernija združenim dvornim pisarni z dne 26. III. 1788.

⁴⁸ DAS, Gub. arhiv, fasc. 17. Dopis notranjeavstrijskega gubernija celovškemu okrožju ter ostalim okrožjem in stanovskemu odboru z dne 12. IV. 1788.

⁴⁹ DAS, Gub. arhiv, fasc. 17. Bericht an die vereinigte Hofstelle über die Äusserung des krainerischen ständischen Ausschusses in Hinsicht der auf die Erdpfelerzeigniss zu bestimmenden Belohnung 18. VI. 1788.

polovično nagrado. Koroški stanovski odbor je bil mnenja, naj se nagrajujejo krompirjevi posevki na neposejanem zemljišču predvsem glede na obseg površine posevka.⁵⁰ Združena dvorna pisarna se je najbolj strinjala s predlogom štajerskega deželnega odbora in ga uzakonila v posebnem patentu z dne 9. oktobra 1788. V dodatni okrožnici notranjeavstrijskega gubernija se saditev ponovno priporoča zlasti v tistih predelih, kjer so bili podložniki najbolj izpostavljeni lakoti. Nagrajevanje je bilo predpisano za dobo dveh let, ker so menili, da bodo podložniki v tem času sami spoznali velike prednosti nove okopavine. Nagrade so veljale le za podložnike, ne pa za zemljiške gosposke.⁵¹ Kranjski stanovi so se novim predpisom nagrajevanja prvotno upirali, vendar so jih slednjič morali priznati.⁵² Po poročilih novomeškega okrožnega urada so leta 1788 krompirjevi posevki zavzeli največji obseg na območju okrajnih gospodk Poljane, Kostel, Kočevje, Ortnek, Turjak in Čušperk. Mnogi podložniki so letno pridelali od 100 do 200 mernikov krompirja. Mnogo počasneje se je nova rastlina uveljavila na področju ob Savi proti Krškemu. Okrožni urad se je zavzemal, da bi ga pričeli saditi tudi na metliških tleh, v goratih predelih ob Štangarskem gozdu, na področju Šmartna, Polhovice, Sv. Križa in Svibnega. Predlagal je, naj preskrbijo naborni komisarji nekaj mernikov krompirja za tiste kraje, kjer bi ga bili podložniki pripravljeni uvesti. Komisarji naj bi ga razdelili predvsem tistim podložnikom, ki so bili brez sredstev, in to pod pogojem, da ga vrnejo isto količino od svojega pridelka. Imenske sezname podložnikov, ki so jim dodelili krompir, z navedbo letnega pridelka pa naj bi dostavili okrožnim uradom. Na Dolenjskem bi bili po mnenju okrožnega urada takšni predeli predvsem na območju graščin Slatnek, Turn pri Galenštajnu, Klevevž, Radeče, Mokronog, Lanšperk, Trebnje, Boštanj, Rakovnik, Mirna, Soteska, Ruperč vrh, Metlika in Črnomelj.⁵³ Ljubljanski okrožni urad je prav tako sporočil okrajnim komisarjem, naj pospešijo sajenje krompirja zlasti v hribovitih in ostalih predelih, kjer so posevki žitaric, posebno strniščne ajde, zaradi pozebe večkrat odpovedali.⁵⁴

Nova rastlina se je najhitreje udomačila na Dolenjskem, v manjši meri pa na Gorenjskem. Ribniška vrsta krompirja se je pričela uveljavljati celo na področju celjskega okrožja.⁵⁵ Ob koncu 18. stoletja je širjenje krompirja zlasti pod vplivom slabih letin zelo hitro napredovalo.

⁵⁰ DAS, Gub. arhiv, fasc. 17. Bericht des Innerösterreichischen Guberniums in betreff der zu bestimmenden Belohnungen für die Erdäpfelbau pflegenden Landleute am hoch. vereinigten Hofkanzley 24. IX. 1788.

⁵¹ DAS, Gub. arhiv, fasc. 17. Kurenda notranjeavstrijskega gubernija z dne 23. X. 1788.

⁵² DAS, Gub. arhiv, fasc. 17. Dopis gubernija novomeškemu okrožnemu uradu z dne 3. XII. 1788.

⁵³ DAS, Gub. arhiv, fasc. 17. Poročilo novomeškega okrožnega urada notranjeavstrijskemu guberniju z dne 21. XII. 1788.

⁵⁴ DAS, Ljubljanska kresija, fasc. 1 (Kreismatsagende). Okrožnica ljubljanskega okrožnega urada komisarjem nabornih gospodk z dne 1. IX. 1789.

⁵⁵ DAS, Gr. arhiv, V. Ribnica, fasc. 35 (Korespondenca).

V prvi polovici 19. stoletja se je krompir že tako usidral, da ga ni bilo mogoče več odpraviti. Med posevki pa je začel zavzemati prvo mesto.

Proti koncu 18., zlasti pa še v prvi polovici 19. stoletja, so podložniki zašli v ostre spore z desetinskimi gospodi, ki so zahtevali, da jim plačujejo desetino tudi od krompirja. Podložniki pa so se temu upirali, izgovarjajoč se, da krompirjeva desetina ni vpisana v nobenem urbarju. Dokler so ga podložniki pridelovali v manjših količinah na vrtovih ali prašnih poljih, t. j. na zemljiščih, ki niso bila podvržena desetini, gosposke niso smele zahtevati od njega desetine. Po predpisih dvornega dekreta z dne 12. oktobra 1769 se od krmnih rastlin na prahi ali ledini desetina ni smela pobirati. V posebnem patentu z dne 27. aprila 1784 so med krmne rastline šteli tudi krompir. Ko so pa podložniki pričeli saditi krompir tudi na njivah, ki so bile podvržene desetini, je prihajalo do stalnih prepиров med podložniki in desetinskimi gospodi, zlasti v dobi, ko so odšli iz naših krajev Francozi. Spravljivejši zemljiški gospodje so se skušali s podložniki pogoditi, zlasti še zato, ker krompir ni bil vpisan v urbarjih. Ribniška zemljiška gosposka se je 9. aprila 1817 pritožila novomeškemu uradu, da so se ortneški podložniki uprli dajanju krompirjeve desetine, na kar pa okrožni urad sploh ni reagiral. Zemljiška gosposka je izrazila bojazen, da bodo prihodnje leto odpovedali plačevanje krompirjeve desetine tudi ribniški podložniki, zlasti še, ker upornikov višji uradi niso niti grajali niti kaznovali. Zahtevala je od novomeškega okrožnega urada, naj izda posebno okrožnico, v kateri naj bi predpisali plačevanje krompirjeve desetine.⁵⁶ Novomeški okrožni urad je sporočil ribniškemu dekanu, naj objavi, da morajo podložniki še nadalje plačevati krompirjevo desetino desetinskemu gospodu in da jih od tega nobena uredba ne odvezuje.⁵⁷ Podobnih pritožb zemljiških gosposk je bilo zelo mnogo. V začetku se gubernij v te spore ni vtikal. Ko pa so se spori glede desetine preveč zaostri, se je gubernij obrnil na Kmetijsko družbo s prošnjo, naj pojasni, ali se obravnava krompir kot letna ali vmesna kultura in ali naj ga uvrstijo glede plačevanja desetine med veliko ali majhno poljsko desetino.⁵⁸ Kmetijska družba je vprašala za svet profesorja kmetijstva dr. Vernerja, ki je predlagal, naj se oddaja od krompirja desetinskemu gospodu trideseti del pridelka. Kmetijska družba s tem predlogom ni soglašala, ker je mislila, da je tridesetina nekoliko premajhna, zlasti še, ker se je od koruze zahtevala desetina, čeprav je terjala za gojitev enako visoke izdatke kot krompir, razen tega pa je bil krompir manj podvržen klimatskim pogojem kot koruza.⁵⁹ Z istim vprašanjem so se ukvarjali tudi kranjski deželni stanovi, od katerih je dvorna pisarna zahtevala, da zberejo vse zakone, statute in podatke glede pobiranja desetine na Kranjskem.⁶⁰ Na zborovanju de-

⁵⁶ DAS, Grašč. arhiv, A/V. Ribnica, fasc. 34. Dopis zemljiške gosposke Ribnice novomeškemu okrožnemu uradu z dne 9. IV. 1817.

⁵⁷ DAS, Grašč. arhiv, A/V. Ribnica, fasc. 34.

⁵⁸ DAS, AgS, E/2. Dopis gubernija Kmetijski družbi z dne 19. V. 1820.

⁵⁹ DAS, AgS, E/2. Dopis Kmetijske družbe guberniju z dne 16. IX. 1820.

⁶⁰ DAS, Gub. arhiv, fasc. 6—7. Dopis dvorne pisarne deželnim stanovom in guberniju z dne 24. VI. 1819.

želnih stanov leta 1821 je prevladalo spravljivo stališče. Mnenja so bili, naj se odrajuje polna desetina od krompirja samo tam, kjer sta se desetinski gospod in podložnik tako pogodila; kjer pa se desetina od krompirja ni odrajevala, naj se oddaja od krompirja samo dvajseti del pridelka.⁶¹ Da bi se vprašanje oddajanja krompirjeve desetine dokončno uredilo, se je gubernij ponovno obrnil na Kmetijsko družbo s prošnjo, naj mu odgovori, kolikšni so izdatki za krompirjeve posevke v primerjavi z žitaricami in v kakšnem razmerju so ti posevki do žitnih površin.⁶² Kmetijska družba je v svojem odgovoru 22. februarja 1822 navedla, da so polja na Kranjskem pred setvijo žitaric običajno dvakrat preorali in večino žitnih polj, razen posevkov ajde, opleli, snope pa spravili v kozolce, jih omlatili, žito prečistili in spravili v kašče. Polja, ki so jih določili za krompirjeve posevke, so predhodno dvakrat preorali, nato so krompir sadili z roko v brazde, večkrat so ga okopavali, osipali in pleli. Posebno skrb so posvečali saditvi krompirja na ilovnatih tleh. Po mnenju družbe bi bilo prikladneje primerjati krompir s korenjem, repo ali stročnicami kakor z žitaricami. Obseg krompirjevih posevkov je bil enak posevkom repe, korenja in zelja, z izjemo Kočevske, kjer so ga sadili v večjih količinah. Po navedbah Kmetijske družbe se je krompir večidel že povsod udomačil. Njegovi posevki so zavzemali sorazmerno majhne poljske površine. Na področju hribovitih predelov so ga sadili predvsem na novonastalih lazih ali krčevinah. Pričeli so ga uporabljati za živinsko krmo v enaki meri kot repo ali korenje, kar je imelo za posledico, da so se v hribovitih krajih znatno zmanjšali posevki korenja in repe. Kmetijska družba se je bala, da bi plačevanje desetega dela od krompirjevega pridelka zelo omejilo obseg posevkov. Zmanjšanje pridelovanja krompirja pa bi pomenilo veliko škodo za take dežele, kakršna je bila Kranjska, kjer je bil krompir ob mnogih slabih letinah predmet prodaje. Kmetijska družba je predlagala, naj se enako kot od koruze tudi od krompirja pobira dvajsetina.⁶³ Spor okoli krompirjeve desetine je bil rešen šele z dvornim patentom 18. februarja 1833. Po tem patentu so pobirali po njivah, ki so bile podvržene desetini, dvajseti del pridelka, kjer pa bi se dalo dokazati pravno pridobljene pravice na višjo izmero ali kjer so si podložniki pridobili pravno oprostitev od desetine, naj bi to ostalo še nadalje v veljavi. Po predpisih dvornega dekreta so krompirjevo dvajsetino pobirali na naslednji način: podložnik je javil desetinskemu gospodu, da namerava izkopati krompir, nakar je desetinski gospod odmeril vsako dvajseto vrsto zase, kjer pa teh ni bilo, pa vsak dvajseti seženj. Desetinski gospod je moral krompir izkopati in zvoziti domov na svoje stroške. Ako desetinski gospod v roku 24 ur potem, ko mu je podložnik javil, da bo kopal krompir, svojega deleža ne bi odmeril, je bil podložnik upravičen poklicati sodnika in dva zaprisežena moža, da so odmerili delež desetinskemu gospodu, nakar je smel podložnik svoj delež izkopati, delež desetinskega gospoda, t. j. vsako dvajseto vrsto

⁶¹ Teply B., *ibidem*, str. 112.

⁶² Teply B., *ibidem*, str. 112–113.

⁶³ DAS, AgS, E/2. Odgovor Kmetijske družbe guberniju z dne 22. XII. 1822.

oziroma vsak dvajseti seženj, pa je pustil neizkopen. Od dvajsetine so odpisali še peti del, ki so ga uvedli Francozi kot popust na vse pridelke, ki so bili podvrženi desetini. Fevdalci pa niso bili zadovoljni niti z načinom pobiranja niti z odmero, kakor jo je predpisoval ta dekret. Zato so se na seji deželnih stanov (15. oktobra 1833) ponovno pritožili zoper ta dekret. V svoji pritožbi so navedli, da se je krompirjev pridelek že tako povečal, da ga znaten delež izvažajo preko Trsta v Grčijo, ali pa ga uporabljajo za kuho žganja in za krmljenje svinj. Kmetijska družba se s to pritožbo ni strinjala. Menila je, da je plačevanje dvajsetega dela od pridelka za desetinskega gospoda in podložnike najprimernejša rešitev.⁶⁴ Desetinski dominiji, zlasti večji, ki so imeli pravico do pobiranja krompirjeve desetine v raznih župnijah, so se pritoževali predvsem, da jim jo je nemogoče z omejenim številom služinčadi pobrati v predpisanem roku, ker je bilo spravilo krompirja skoraj povsod istočasno. Velike zemljiške gosposke, ki so imele po več sto desetinskih upravičencev daleč naokrog, niso mogle izkopati krompirja v tako kratkem roku. Kmetje pa so njive kmalu preorali in pripravili za jaro setev; večkrat tudi ne glede na neizkopani desetinski krompir. Fevdalci so zahtevali, da bi bilo treba točneje določiti čas za izkop desetinskega krompirja. Po mnenju fevdalcev bi bilo istočasno spravilo krompirja pri številnih desetinskih upravičencih z najeto delovno silo dražje kot bi znašala vrednost samega pridelka. Desetinski obvezanci v oddaljenih predelih so odklanjali relucijo ter izkoriščali nemoč desetinskega gospoda. Fevdalci so se zato zavzemali, da bi se upoštevale pri pobiranju desetine tudi njihove koristi. Predlagali so, naj bi desetinski gospod poslal 8 do 14 dni pred pravilom pridelka v vsako desetino podvrženo občino svoje uradnike, ki naj bi skupno z rihtarjem in zaprisežencem pregledali krompirjevi desetini podvržena polja in ocenili njihov donos. Šele po tem pregledu bi imel desetinski obvezanec pravico do spravila krompirja, desetinskemu gospodu pa bi odrajal desetino iz že pospravljenega pridelka na osnovi cenitvenih podatkov komisije. Pri dostavi desetinskega krompirja graščini naj bi se podložniki ravnali po istih predpisih, ki so veljali za žitno desetino, t. j. da so jo spravljale domov graščine same ali podložniki. Predstavniki meščanov in duhovščine so na stanovskem zborovanju podprli koristi kmetov in so temu predlogu nasprotovali. Fevdalci so se nato pritožili v posebni spomenici dvorni pisarni; zavzemali so se, naj bi se tudi krompirjeva desetina dajala v zakup tako kot žitna desetina.⁶⁵ Dvorna pisarna predlogov v spomenici ni upoštevala in je s posebno uredbo z dne 20. junija 1835 predpisala, naj se pobiranje krompirjeve desetine opravlja po že omenjenem patentu, hkrati pa je opozorila, naj se pri tem upoštevajo še ostali patenti in okrožnice, ki so predpisovale način in postopek pobiranja ter kazni za prekrške.⁶⁶

⁶⁴ DAS, AgS, E/2. Odgovor Kmetijske družbe guberniju z dne 28. VIII. 1834.

⁶⁵ DAS, Gub. arhiv, fasc. 6—7. Spomenica plemstva cesarju z dne 15. januarja 1834.

⁶⁶ Sammlung der politischen Gesetze und Verordnungen für das Herzogthum Krain, IV. zv., 1824, str. 475—490.

Kuhanje žganja iz krompirja na Kranjskem ni zavzelo večjega obsega, prav tako ga niso sadili za industrijske namene, n. pr. za pridelovanje škroba ali špirita.⁶⁷ Uporabljali so ga predvsem za kuho in za živinsko krmo.

V prvem desetletju 19. stoletja je bilo na Kranjskem razširjenih že več vrst krompirja. V vsakdanji kmečki govorici so ga poimenovali po njegovih zunanjih znakih ali po njegovem krajevnem izvoru.⁶⁸ V aktih naletimo na naslednja imena za krompir: »podzemska hruška«, »podzemljica«, kar je dobeseden slovenski prevod iz »Grundbirne«. Pohlin je krompir v svojem delu »Kmetom sa potrebo inu pomozh« imenoval »krožici«, kar pa se v živi govorici ni nikjer ohranilo.⁶⁹ Na Tolminskem in v Ziljski dolini so krompir imenovali čompe, kar ima svoj izvor v nemškem »Klumpen«. Na Koroškem ga še danes imenujejo laška repa ali repica, iz česar je mogoče sklepati, da so ga dobili iz Italije. Ime korun je prišlo k nam po letu 1810. Bleiweis ga je uporabljal v »Novicah«, med kmeti pa se ta izraz ni udomačil.

Na Kranjskem je bil najbolj razširjen tako imenovani rumeni ribniški krompir, ki je prišel v letih 1810—1815 iz okolice Reke na Ribniško. Ta vrsta krompirja je v nekaj letih povsem spodrinila prvotno razširjeno rdečkasto sorto. Krompir so navadno pred setvijo razrezali na kose in so le rekokdaj sadili celega; v času lakote v letih 1816/17 pa so sadili le očesa. Zaradi krompirjeve bolezni je Kmetijska družba priporočala, naj sadijo zaradi večje odpornosti cel krompir. V kolobarjenju si je krompir priboril mesto za žitaricami, zlasti za strniščno ajdo in ovsom. Večkrat se je dogajalo, da so izkopavali še ne dovolj dozorel krompir, kar je imelo za posledico slabljenje krompirjevih sadik in izredno nizek donos.⁷⁰

Prve točnejše podatke o razprostranjenosti nove kulture je mogoče razbrati iz katastralnih cenitev letnega donosa v franciscejskem katastru. Prav iz teh podatkov si je mogoče ustvariti predstavo glede strukture posevkov, predvsem krompirja in ostalih okopavin ter krmnih rastlin, ki so v prvi polovici 19. stoletja našle mesto v kolobarju, in v primerjavi z ostalimi kulturami že zavzele važno mesto. Po katastralnih cenitvah iz leta 1844 je bil pridelek krompirja na prvem mestu. Letno so ga pridelali 2.124.073 mecnov.⁷¹ Na Gorenjskem, kjer je bilo 76.927 oralov in 749 klf. orne površine, je znašal letni pridelek krompirja 365.146 mecnov. Krompirjevi pridelki se navajajo na območju vseh katastralnih občin Gorenjske, z izjemo davčnih okrajev Velesovo in Smlednik. Na področju velesovskega davčnega okraja so jih navedli le v petih od 51 katastralnih občin, na področju smledniškega davčnega okraja pa so ga omenili le v eni od 17 katastralnih občin. V posameznih katastralnih občinah je

⁶⁷ DAS, AgS, 1769, 30/ K/R lit 1/1.

⁶⁸ DAS, AgS, fasc. E/2.

⁶⁹ Pohlin, Kmetam sa potrebo inu pomozh ali uka polne vesele inu shalostne pergódbte te vasy Mildhajm sa mlade inu stare lud. Utisnenu na Dunaju 1789, str. 71—75.

⁷⁰ DAS, AgS, E/2. Dopis Kmetijske družbe guberniju z dne 2. VI. 1846.

⁷¹ 1 vagan = mecen = 2 mernika; en mernik = 23 kg.

bila količina pridelka zelo različna. Nad 3000 mecnov so ga pridelali le redkokje.⁷² Na območju postojnskega okrožja so bili krompirjevi posevki kljub manjši poljski površini, ki je merila 35.280 oralov in 493 klf., znatno večji kot na Gorenjskem. Letni pridelek je tu znašal 422.399 mecnov.⁷³ Na Notranjskem so bili krompirjevi posevki razširjeni po vseh katastralnih občinah, razen na Vipavskem, kjer so jih omenjali v petnajstih od 29 katastralnih občin. V posameznih katastralnih občinah na območju Notranjske so krompirjevi pridelki kolebali od 1000 do 3000 mecnov, ponekod so ga pridelovali tudi v večjih količinah, v nekaterih primerih celo nad 8000 mecnov.⁷⁴

Največ krompirja so pridelovali na Dolenjskem. Med vsemi poljskimi pridelki, ki so jih sadili ali sejali na 117.639 oralih in 745 klf., je krompir zavzel prvo mesto. Celotna letna proizvodnja je znašala 1 milijon 346.528 mecnov. Povprečna količina pridelka pri posameznih katastralnih občinah je nihala od 2000 do 4000 mecnov, ponekod pa je bil pridelek tudi znatno višji. Skoraj vsak podložnik ga je posadil 2 do 4 mernike na površini $\frac{1}{4}$ orala svojih njiv.⁷⁵

V 40-ih do 50-ih letih 19. stoletja je zaradi krompirjeve bolezn pridelok krompirja zelo upadel. Prvi znaki te bolezni so se pojavili na krompirjevini. Sredi julija so se na listju naredile rjave pege, nakar so pričeli gniti gomolji, deloma že na polju, razširjajoč hud smrad, deloma pa šele v kletih. Novice so to bolezen imenoval krompirjevo gnilobo. Iz Nemčije se je ta bolezen pričela širiti tudi na Kranjsko. O vzrokih bolezni ni nihče vedel ničesar zanesljivega. Obstajala so najrazličnejša ugibanja, ki pa kažejo na veliko neznanje biologije. Kmetijska družba je prvotno menila, da je treba iskati vzrok krompirjeve bolezni v degeneraciji krompirja, ki se razmnožuje samo z gomolji, ne pa po naravni poti s semenom. Poskusi na poljanskem vrtu, ki ga je družba imela v svoji lasti, pa so pokazali, da je tudi iz semena vzgojeni krompir začel gniti. Zaradi velike razširjenosti krompirjeve bolezni, ki je ogrozila pridelovanje krompirja, se je za bolezen začela zanimati tudi osrednja vlada na Dunaju. Znanstvenim zavodom je dala naročilo, naj bolezen preiskujejo in skušajo najti njen vzrok.⁷⁶ Posamezne kmetijske družbe so stalno poročale deželnim vladam o razširjanju bolezni in o tem, v kakšnih okoliščinah se zlasti pojavlja. Poročila so podružnice dobivale od svojih podeželskih dopisnikov. V štiridesetih in petdesetih letih se je krompirjeva bolezen na Kranjskem zelo razširila. Prvi znaki bolezni so se pojavili leta 1844 na področju kranjske in kamniške podružnice.⁷⁷ Leta 1845

⁷² DAS, Veranschlagung zu Gelde des in der Catastral-Schätzung erscheinenden jährlichen Natural-Ertrages jeder Classe und Cultur-Gattung, Ljubljana, 10. IV. 1844.

⁷³ DAS, Veranschlagung zu Gelde des in der Catastral-Schätzung erscheinenden jährlichen Natural-Ertrages jeder Classe und Cultur-Gattung, Postojna, 10. IV. 1844; primerjaj tudi Darstellung der Endresultate der Catastral-Schätzung nach Kreisen und im Ganzen in der Provinz Krain, Ljubljana, 4. IV. 1844.

⁷⁴ DAS, Veranschlagung zu Gelde... Postojna, 10. IV. 1844.

⁷⁵ DAS, Veranschlagung zu Gelde... Novo mesto, 19. IV. 1844.

⁷⁶ Teply B., ibidem, str. 114.

⁷⁷ DAS, AgS, E/2. Dopis Kmetijske družbe deželni vladi z dne 28. XI. 1852.

pa je bil zaradi bolezni pridelek krompirja za tretjino manjši kot navadno. Dopisniki iz Kamnika, Radovljice, Loža, Postojne, Idrije, Bele peči, Vrhnike, Kočevja, Ljubljane-okolice, Planine, Višnje gore, Mokronoga itd. so se pritoževali, da se tudi na njihovem področju že najdejo sledovi krompirjeve bolezni.⁷⁸ V naslednjih letih se je bolezen že tako razmahnila, da je pričela resno ogrožati pridelovanje krompirja. Okrožni urad Novo mesto je poročal, da je bilo na Dolenjskem zlasti na območju okrajev Krško in Kočevje leta 1848 uničenega nad polovico pridelka. Na področju okrajev Turjak, Kostanjevica, Trebnje, Žužemberk, Mirna, Višnja gora, Poljane, Boštanj in v okolici Novega mesta pa je krompirjeva bolezen pričela zavzemati vedno večji obseg. Na območju postojnskega okrožnega urada je zaradi krompirjeve gnilobe propadlo nad $\frac{3}{4}$ pridelka. Posebno prizadeta so bila področja Idrije, Snežnika, Vrhnike, Senožec, Vipave, Planine in Bistrice. Novice so o bolezni objavile vrsto prispevkov. Kmetijska družba je dala jeseni 1846 natisniti v 1500 izvodih letak z naslovom: »Kratek in lahko razumljiv poduk, kako krompir saditi in z njim ravnati, da se bo prihodnjič gnilobe obvaroval.« Letak so brezplačno razdelili med kmete na Kranjskem in Primorskem.⁷⁹ V njem so priporočali, naj sade samo zdrav krompir, in to zlasti na peščenih zemljiščih, ne pa na ilovnatih in vlažnih tleh, ki pospešujejo gnilobo krompirja. Glede spravljjanja so bili mnenja, naj vketijo predvsem docela dozorel krompir ob lepem vremenu. Zaradi vedno večje razprostranjenosti krompirjeve bolezni je Kmetijska družba ponovno zahtevala (1. oktobra 1851) od svojih podružnic podrobnejša pojasnila glede vpliva lege in kakovosti zemljišča na krompirjevo bolezen, o vrsti krompirja, ki je bila gnilobi najbolj podvržena, in podatke o obsegu bolezni v primerjavi s preteklim letom. Družba je zahtevala od podružnic hkrati tudi predloge, kako bi preprečili krompirjevo gnilobo. O vzrokih bolezni so vladali pri posameznih podružnicah najrazličnejši nazori. Krška podružnica je navedla, da je iskati vzrok bolezni v zemlji. Bolezen bi po mnenju podružnice ponehala šele, ko bi se zdrav krompir prilagodil bolni zemlji.⁸⁰ Glede pridelka in obsega bolezni so bila poročila zelo različna. Ljubljansko-vrhniska podružnica je bila mnenja, da bo bolezen postopno prenehala, priporočala pa je, da bi namesto krompirja sadili več koruze. Postojnska in vipavska podružnica sta poročali, da so si kmetje na najrazličnejše načine prizadevali, da bi odpravili krompirjevo gnilobo. Pričeli so sejati neke vrste zgodnji krompir, ki je bil po njihovem mnenju najbolj odporen proti bolezni.⁸¹ Na območju višnjegorske in stiške podružnice je pridelek zaradi bolezni zelo upadel. Celak, ki je prej ob dobrih letinah od šestih mecnov posevka pridelal 30 do 40 mecnov, je sedaj dobil le 10 mecnov pridelka ali pa še manj.

⁷⁸ DAS, AgS, E/2. Poročila dopisnikov Kmetijske družbe glede krompirjeve gnilobe z dne 4. XI. 1845.

⁷⁹ Teply B., *ibidem*, str. 114.

⁸⁰ DAS, AgS, E/2. Dopis krške podružnice Kmetijski družbi z dne 14. oktobra 1851.

⁸¹ DAS, AgS, E/2. Dopis postojnske podružnice Kmetijski družbi z dne 10. VIII. 1851 in vipavske z dne 15. X. 1851.

Večina podružnic je bila mnjenja, naj se zaradi bolezní omejijo krompirjevi posevki na račun koruze in stročnic.⁸² Kmetijska družba se je povsem skladala s pogledi svojih podružnic in sporočila vladi (2. novembra 1851), da doslej še nikomur ni uspelo odkriti vzrokov krompirjeve plesni. Podložnikom pa je priporočala, naj raje sade koruzo, ker so nekatere vrste dobro uspevale v hladnejših predelih, ter stročnice, t. j. bob, fižol, lečo in grah, ki so predstavljale v času pred uvedbo krompirja in koruze glavno prehrano prebivalstva. Družba se je zavzemala prav tako za saditev raznih vrst pese (bele, rumene in burgundske), kolerabe itd. Glede krompirja pa je Kmetijska družba navedla, da ga v začetku podložniki niso hoteli poznati in so ga morali v mnogih predelih s silo uvajati. Prvotno so ga uporabljali le za svinjsko krmo. Za časa krompirjeve bolezní pa so se ga ljudje oprijeli že v takem obsegu, da se mu niso mogli več odreči in so se neradi lotili pridelovanja stročnic na račun krompirja. Glede uvrščanja krompirja v kolobar je družba priporočala, naj ga sadijo za deteljo, lanom, konopljo ali zeljem.⁸³ V času krompirjeve bolezní je pridelek krompirja padel skoraj za 70 %. Po podatkih iz leta 1849 je proizvodnja krompirja na Kranjskem znašala le 636.326 mecnov, in to na območju ljubljanskega okrožja 160.785 mecnov (t. j. 56 % manj kot leta 1844), na območju postojnskega okrožja 33.681 mecnov (t. j. 92 % manj) in na območju novomeškega okrožja 441.860 mecnov (t. j. 68 % manj kot leta 1844).⁸⁴ V mnogih krajih ga niso pridelali dovolj niti za seme. Številni predlogi glede preprečevanja krompirjeve plesni, ki so jih Novice stalno objavljale, so se izkazali kot brezuspešni.⁸⁵ Leta 1863, ko je krompirjeva bolezen že dokaj upadla, so Novice priznale, da vzrok bolezní še zmeraj ni znan. Opozarjale so kmete, da bolezen prav malo in redko napade zgodnji krompir in tudi zgodaj vsajeni pozni krompir ter da je krompir na masni in rodovitni zemlji bolezní mnogo bolj podvržen kakor na pustih in peščenih zemljiščih. Novice so odsvetovale saditev krompirja na pravkar pognojeno njivo. Pravi vzrok bolezní pa so odkrili šele leta 1877. Povzročitelj je bil bacil, imenovan »peronospora infestans«.⁸⁶

Kot je razvidno iz letnih poročil dopisnikov Kmetijske družbe, so krompirjevi pridelki v razdobju od leta 1850 do 1882 stalno naraščali.⁸⁷ Po Schollmayerjevi statistiki za Kranjsko iz leta 1870 je krompir zavzemal največ orne zemlje v davčnih okrajih Kočevje (25,5 %), Senožče (24 %), Ribnica (22 %), Ilirska Bistrica (21,5 %), Postojna (20 %), Planina

⁸² DAS, AgS, E/2. Dopisi podružnic Kmetijski družbi iz Mirne-Mokronoga z dne 12. X. 1851; iz Planine z dne 14. X. 1851; iz Smlednika-Kamnika z dne 15. VIII. 1851; iz Trebnjega-Žužemberka z dne 13. X. 1851; iz Podpeči z dne 11. X. 1851; iz Bele peči z dne 25. VIII. 1851; iz Kočevja z dne 14. X. 1851.

⁸³ DAS, AgS, E/2. Dopis Kmetijske družbe deželni vladi z dne 2. XI. 1851.

⁸⁴ DAS, AgS, S/5. Statistični podatki kmetijske proizvodnje za Kranjsko z dne 28. VI. 1849.

⁸⁵ Novice 1843, št. 2; 1845, št. 46, 48; 1846, št. 27, 38, 40, 42, 52; 1847, št. 2, 10, 12, 13, 15, 16, 17, 18, 21, 33, 42 itd.

⁸⁶ Teply B., ibidem, str. 115/16.

⁸⁷ DAS, AgS, S/5. Letna poročila o stanju letine od leta 1850 do 1882.

(20 %) in Lož (16 %), najmanj pa v vipavskem davčnem okraju (4 %).⁸⁸ V tem obdobju se je jasno pokazalo, da krompirja ni mogoče povsem nadomestiti z drugimi sadeži. Kmetijska proizvodnja na Kranjskem celo v najrodovitnejših letih ni krila potreb in so bili primorani letno uvoziti do 200.000 mecnov žitaric. Iz Ogrske in Hrvaške so letno uvozili do pol milijona mecnov žitaric na 450—500 ladjah po Savi, od koder so več kot polovico žita pripeljali v tržaške mline, ga zmleli in od tam izvažali v Italijo.⁸⁹

Kot vidimo iz historičnega prikaza, se je krompir na Kranjskem v drugi polovici 18. ter zlasti v prvi polovici 19. stoletja povsem uveljavil in postal skoraj glavna hrana podeželskega in mestnega prebivalstva. Z njim se je ponekod kosala tudi koruza, ki ji pa dolgo ni uspelo, da bi zavzela pomembnejše mesto med posevki in je ponekod, zlasti v prvi polovici 19. stoletja, zaostajala daleč za krompirjem.

Uvajanje koruze

Začetki uvajanja koruze v posameznih evropskih državah segajo v drugo polovico 16. stoletja. K njenemu hitremu razširjanju je nedvomno mnogo pripomogla cvetoča kolonialna trgovina ter odkritje tiskarskega stroja, ki je omogočil, da so se opisi nove kulture hitreje razširjali. Z uvajanjem nove kulture so jo pričeli mnogi naravoslovci istovetiti s sirkom. Pri tem so se sklicevali na Plinijev nepopolni opis sirka (*Milium indicum-Holcus serghum*).⁹⁰ V pradomovini je skoraj vsako indijansko plemo koruzo imenovalo drugače in tudi v Evropi so jo poimenovali z najrazličnejšimi imeni. Naravoslovci so jo imenovali v 16. in 17. stoletju v svojih spisih »*Fruementum indicum*« ali »*Maiz*«. Linné pa jo je preimenoval v »*Zea*«. V Franciji so jo po raznih pokrajinah različno poimenovali: v Languedocu »*blé d'Espagne*« ali »*milial*«, v južnih in zahodnih provincah »*blé de Guinee*«, »*blé d'Inde*«, »*gros millet des Indes*«, v vzhodnih predelih pa »*blé de Turquie*«. V Italiji so jo navadno imenovali »*formen-tone*« ali »*grano turco*«; v Lombardiji »*surgo turco*«, »*melgone*«, v Toscani pa »*grano siciliano*«; v južnih in vzhodnih predelih Nemčije »*türkischer Weitzen*«, v Švici in Porenju »*Welsch Korn*«, v severnih in zahodnih predelih Nemčije »*španska ali indijanska pšenica*«. V Angliji so jo imenovali »*Indian corn*«, pri ostalih evropskih narodih: Holandcih, Švedih, Dancih, Čehih, Poljakih itd. se je udomačil naziv turška pšenica. V Turčiji pa se je uveljavilo ime »*Kukuruz*«, ki se je nato razširilo po sosednjih deželah. Na Ogrskem so jo imenovali »*Kukuricze*« ali »*Tengeri*«, v Avstriji »*Kukurutz*«, na Kranjskem, v Istri in na Goriškem ter v severni Sloveniji se je udomačilo ime »*koruza*«, ki je turškega izvora.

⁸⁸ DAS, AgS, S/5. Schollmayerjeva statistika z dne 16. XII. 1870.

⁸⁹ DAS, AgS, S/5. Dopis Kmetijske družbe ministrstvu za kmetijstvo z dne 28. VI. 1849.

⁹⁰ Burger J., *Vollständige Abhandlung über die Naturgeschichte, Cultur und Benützung des Mais oder türkischen Weizens*. Wien 1809, str. 5.

Že iz samega imena je mogoče sklepati, da se je razširila koruza znatno hitreje v južnih predelih Evrope, ki so jih podjarmili Turki, kot pa drugod. Od tod se je širila pod imenom turška pšenica tudi v ostale predele. Številni pisci in kronisti iz 16. stoletja so v svojih delih opisovali uvajanje nove okopavine. Agostino Gallo, italijanski pisec mnogih ekonomskih spisov iz 16. stoletja je navedel v svojem delu, da so pričeli okoli leta 1560, t. j. 68 let po odkritju Amerike, saditi koruzo na otoku Rovigo.⁹¹ Od tod se je nato pričela širiti po beneških deželah in Lombardiji. Leta 1571 se je v Lombardiji že tako udomačila, da so jo revnejši ljudje pričeli uživati kot polento; ki je postala glavna prehrana revnejših slojev. Okoli leta 1610 so zavzeli koruzni pridelki že tako velik obseg, da so pričeli z njo na lombardskih in beneških tržiščih trgovati. Iz Benečije se je pričela širiti tudi na Goriško, v Istro in na Vipavsko. Valvasor jo je v svoji »Slavi vojvodine Kranjske« navedel pod imenom »türkisch Korn«, »türkische Weitzen«, »turska psheniza«. Po njegovih navedbah so jo sadili le v nekaterih krajih Notranjske in Dolenjske. Donos koruze je znašal po njegovih navedbah 1 : 30 zrn. Ponekod so koruzno moko uporabljali tudi pri peki kruha. Na splošno lahko trdimo, da so bili v 17. stoletju na Kranjskem posevki koruze še prava redkost. Bila je omejena predvsem na vrtove in je na poljih še ne navajajo. Kot je razvidno iz računov zemljiških gospod in samostanov ter pregleda graščinskih zapuščinskih aktov, se koruzni pridelki tudi še v drugi polovici 17. stoletja zelo poredko navajajo. V prvi polovici 18. stoletja se koruzni posevki navajajo že med poljskimi kulturami. Obseg teh posevkov pa je bil še vedno neznaten. V patentu za Štajersko (z dne 1. avgusta 1732) so tudi koruzo podvrgli desetinskim dajatvam. Predpisali so, naj se dodeli desetinskemu gospodu dvajseti del pridelka. Enaka uredba je izšla tudi za Kranjsko, iz česar je mogoče sklepati, da so jo ponekod pričeli saditi tudi na zemljiščih, ki so bila podvržena desetini. Vendar ohranjeni desetinski registri iz prve polovice 18. stoletja koruzne desetine med dajatvami še ne navajajo. Prve statistične podatke o razprostranjenosti koruznih posevkov na graščinskih in podložnih poljih si je mogoče ustvariti šele iz rektificiranih dominikalnih aktov in rustikalnih tabel, v katerih je tabelarično prikazana struktura posevkov. V urbarjih, desetinskih registrih in računskih knjigah so bile te navedbe zelo pomanjkljive in ne dajejo točnejšega pregleda o uveljavljanju nove kulture v odnosu do ostalih posevkov. Iz pregleda žitnih tabel v rektificiranih aktih je razvidno, da se je nova okopavina do srede 18. stoletja najbolj udomačila na Dolenjskem in Notranjskem; na Gorenjskem je ne navajajo niti na graščinskih niti na podložnih poljih. Kolikor so jo uporabljali za prehrano, so jo uvozili iz Benečije ali Hrvaške, vendar so bile te količine neznatne. Na Dolenjskem se je koruza uveljavila v večjem obsegu na dominikalnih-graščinskih zemljiščih, znatno manj pa je bila razširjena na podložnih zemljiščih. V razmerju z ostalimi posevki je pretežno zavzemala zadnje mesto, ali pa je s posevki pire in sirka

⁹¹ Gallo Agostino, *Le venti giornate dell'agricoltura e de piaceri della vita*. 2da Edizione, Brescia 1775, str. 534.

zavzela eno zadnjih mest v strukturi posevkov. Količina koruznih posevkov na območju posameznih graščin in njihovih podložnikov je bila zelo različna. Pri podložnikih kostanjeviškega samostana so koruzo navedli le v treh od 39 vasi, in še to v dveh vaseh le po $\frac{1}{16}$ in v tretji $\frac{1}{4}$ mernika posevka, kar je znak, da so jo šele pričeli uvažati. Posevki sirka in pire so koruzo še daleč nadkriljevali.⁹² Na graščinskih poljih kostanjeviške zemljiške gosposke so jo sejali nekaj nad pol mernika. Letni pridelek je kolebal od 15 do 40 mernikov. Oskrbnik kostanjeviške zemljiške gosposke se je pritožil dvorni pisarni (5. oktobra 1755), da so cenitveni komisarji v kalkulacijskih tabelah previsoko ocenili letni donos koruze na 40 mernikov, ker je bil v resnici mnogo manjši, zlasti zaradi škode, ki so jo povzročali koruznim posevkom ptiči. Koruzo so uporabljali predvsem za krmljenje perutnine. Podložniki so jo sadili le ob robovih zeljnikov, in še to le v nekaterih od 33 vasi.⁹³ Na poljih graščine Ruperč vrh so jo sejali le pol mernika; v primerjavi z ostalimi posevki je bila na zadnjem mestu, podložniki pa je sploh še niso sadili.⁹⁴ Pri graščini Grundelj so sejali le $\frac{3}{16}$ mernika, t. j. le nekaj prgišč. Med podložniki pa so jo sejali le nekateri posamezniki. Celotno površino koruznih posevkov so cenili le na $\frac{17}{16}$ mernika, kar je bilo zelo malo.⁹⁵ Mnogo bolj je bila koruza razširjena na metliških tleh. Na dominikalnih poljih metliške komende so je od enega mernika posevka pridelali 40 do 50 mernikov, podložniki pa, ki so bili raztreseni v 25 vaseh, so je posejali na svojih poljih le po nekaj prgišč.⁹⁶ Na dominikalnih poljih zemljiške gosposke so zavzemali koruzni posevki v primeri z ostalimi kulturami tretje mesto. V letih od 1744 do 1751 so je sejali na graščinskih poljih od enega do dveh mernikov. Pridelki pa so bili iz leta v leto zelo različni, vendar znatno boljši od pridelka ajde, ovsa ali sočivja, čeprav so te posejali v večjih količinah.⁹⁷ Pomembno mesto so zavzemali koruzni posevki tudi na podložnih zemljiščih. Navajali so jih skoraj v vseh vaseh, kjer so bili raztreseni metliški podložniki. Celoten posevek je znašal 15 osmink mernika, kar je bilo v tem času zelo mnogo. Podložniki so jo že od 17. stoletja dalje dodobra spoznali in je prav v tem treba iskati vzrok, da se krompir v naslednjih desetletjih na Metliškem ni

⁹² DAS, fasc. 3, RDA in BT. Samostan Kostanjevica.

⁹³ DAS, fasc. 4 RDA in BT. Zemljiška gosposka Kostanjevica.

⁹⁴ DAS, fasc. 4 RDA in BT. Zastavna zemljiška gosposka Ruperč vrh.

⁹⁵ DAS, fasc. 6, RDA in BT. Graščina Grundelj.

⁹⁶ DAS, fasc. 8, RDA in BT. Komenda Metlika.

⁹⁷ DAS, fasc. I, RDA in BT. Zemljiška gosposka Metlika. Posevki in pridelki koruze na graščinskih zemljiščih v letih od 1744 do 1751:

Leto	posevek mernikov	pridelek mernikov
1744	2	73
1745	1	22
1746	2	95
1747	1½	77
1748	2	35
1749	2	77
1705	2½	60
1751	2	37½

tako hitro uveljavil. Na področju klevevske zemljiške gosposke se je nova kultura prav tako hitro udomačila. Na graščinskih poljih so posejali na leto po 2 mernika koruze, celoten posevek na podložnih zemljiščih pa je znašal 8 mernikov.⁹⁸ V mnogo manjši meri je bila nova okopavina razširjena na območju posesti novomeškega kapitlja. Od 243 podložnikov, ki jih je imel kapitelj v 63 vaseh, so koruzo sejali le redki podložniki, saj je znašal celoten posevek na podložnih zemljiščih kapitlja le 5 mernikov. Kapitelj pa je na svojih pristavah posejal le pol mernika koruze.⁹⁹ Podložniki stiškega samostana so pričeli koruzo sredi 18. stoletja šele uvajati. V rektificiranih aktih se navajajo koruzni posevki le v nekaterih od 159 vasi, kjer so živeli stiški podložniki. Po teh navedbah je znašal celoten posevek koruze na podložnih zemljiščih le 8 mernikov, kar je ob dobrih letinah dalo okoli 240 mernikov pridelka, v slabih pa so je pridelali komaj za seme. Vendar je koruzo sadila le dobra osmina od 882 podložnikov. Na samostanskem zemljišču so od mernika posevka dobili povprečno 22 mernikov pridelka, ki so ga uporabili predvsem za krmo perutnine in konj.¹⁰⁰ Najbolj razširjena je bila koruza na območju zemljiške gosposke Podbrežje, kjer so je na graščinskih poljih sejali po en do dva mernika, na podložnih zemljiščih pa 26 mernikov, kar je bilo v primerjavi z ostalimi graščinami največ. Nekateri posamezniki so je posadili tudi po pol do enega mernika. Kuruza je na tem območju prešla že v vsakodnevno prehrano podložnega prebivalstva.¹⁰¹ Na območju zemljiške gosposke Mokrice je pridelovala koruzo že velika večina podložnikov, vendar so bili pridelki zelo majhni. V strukturi posevkov je zavzemala še vedno zadnje mesto.¹⁰² Na območju mokronoške zemljiške gosposke je od 374 podložnikov sejala koruzo le dobra sedmina; celoten posevek je znašal okoli 14 mernikov, na graščinskem zemljišču pa le $\frac{1}{4}$ mernika.¹⁰³ Od 213 podložnikov rakovniške gosposke jo je sejala le dobra petina, vendar so bile to neznatne količine, saj je celoten posevek na podložnih zemljiščih znašal le 13 mernikov.¹⁰⁴ Na dominikalnih zemljiščih zemljiške gosposke Kostel so jo sejali od enega do treh mernikov, kar je dalo 30 do 80 mernikov pridelka. Sejali so jo že po poljih in ne le po vrtovih in zelnikih, vendar se med podložniki še ni povsem udomačila; od 294 podložnikov jo je sejalo le okoli 60, količina posevka pa je v celoti znašala le 7 mernikov.¹⁰⁵ Na območju graščine Škrljevo je koruzo sejala že več kot polovica od 76 podložnikov, res pa je, da so bili posevki zelo majhni, saj je prišlo na posamezne hube le nekaj prgišč; na graščinskih poljih so jo iz pol mernika posevka pridelali 10 do 15 mernikov.¹⁰⁶ Na ostalih zemljiških

⁹⁸ DAS, fasc. 7, RDA in BT. Zastavna zemljiška gosposka Klevevž.

⁹⁹ DAS, fasc. 11, RDA in BT. Kapitelj Novo mesto.

¹⁰⁰ DAS, fasc. 12, RDA in BT. Samostan Stična.

¹⁰¹ DAS, fasc. 130, RDA in BT. Zemljiško gosposka Podbrežje.

¹⁰² DAS, fasc. 155, RDA in BT. Zemljiška gosposka Mokrice.

¹⁰³ DAS, fasc. 156, RDA in BT. Zemljiška gosposka Mokronog.

¹⁰⁴ DAS, fasc. 151, RDA in BT. Zemljiška gosposka Rakovnik.

¹⁰⁵ DAS, fasc. 150, RDA in BT. Zemljiška gosposka Kostel.

¹⁰⁶ DAS, fasc. 136, RDA in BT. Zemljiška gosposka Škrljevo.

gospokah na področju Dolenjske in pri njihovih podložnikih so bili koruzni pridelki tako neznatni, da so komaj vredni omembé. Na Kočevskem so jo sejali le v nekaterih vaseh, uvajati pa so jo pričeli tudi na krčevinah.¹⁰⁷ Na območju gosposke Krupa je celoten posevek na podložnih poljih znašal nekaj nad 7 mernikov. Po posameznih vaseh so nekateri sejali koruzo predvsem kot vrtno okrasno kulturo; na graščinskih poljih pa so jo pridelali na leto 20 do 30 mernikov.¹⁰⁸ Na območju gosposke Krško so jo sejali že po številnih vaseh. Celoten posevek posameznih vasi je znašal od $\frac{1}{4}$ do 1 mernika.¹⁰⁹ Na graščini Impolca so je sadili četrť mernika, podložniki pa nekaj nad dva mernika.¹¹⁰ Na poljih gosposke Stari grad so koruzni posevki zavzemali že večji obseg. Nova kultura se je v primerjavi z ostalimi posevki uvrstila na tretje mesto. Na podložnih zemljiščih pa se še daleka ni udomačila; le redki posamezniki so jo sejali po $\frac{1}{16}$ mernika.¹¹¹ Na dominikalnih zemljiščih graščine Rožek so jo sadili po en mernik; njihovih 57 podložnikov skupaj pa le nekaj nad en mernik.¹¹² Podložniki rekštajnske graščine so jo pričeli šele uvajati, saj se koruzni posevki navajajo le v nekaterih od 23 vasi, kjer so bili raztreseni rekštajnski podložniki.¹¹³ Nekoliko bolj razširjena je bila koruza na območju graščine Gradec, vendar je bila še vedno bolj vrtna kultura kot nenadomestljiva okopavina. Celoten posevek je znašal le 8 mernikov, kar je dalo največ 240 mernikov pridelka.¹¹⁴ Skoraj enako sliko glede obsega koruznih posevkov nudita zemljiška gosposka Bogenšperk in graščina Zbure, kjer so na podložnih njivah posadili 4 mernike koruze.¹¹⁵ Žužemberški podložniki so posejali nekaj nad tri mernike koruze, podložniki z. gosposk Boštanj in Šrajbarski turn pa le nekaj nad dva mernika.¹¹⁶ Podložniki gosposk Črnomelj, Višnja gora, Struga in Grm so koruzo sejali ponekod le za okras, saj je znašal celoten posevek pri posameznih graščinah le nekaj nad mernik posevka.¹¹⁷ Na številnih podložnih in graščinskih zemljiščih pa se koruza še ni udomačila; posevki se le redko ali sploh ne navajajo. Sem spadajo zlasti zemljiške gosposke in graščine Poganci, Turjak-Nadlišek, Spodnji Radeljci, Raka, Na Golem, Selo, Grič pri Primskovem, Luknja, Poljane, Prapreče, Zalog, Ribnica, Radeče, Trebnje in Vinica.¹¹⁸

¹⁰⁷ DAS, fasc. 135, RDA in BT. Zemljiška gosposka Kočevje.

¹⁰⁸ DAS, fasc. 125, RDA in BT. Zemljiška gosposka Krupa.

¹⁰⁹ DAS, fasc. 141, RDA in BT. Zemljiška gosposka Krško.

¹¹⁰ DAS, fasc. 146, RDA in BT. Zemljiška gosposka Impolca.

¹¹¹ DAS, fasc. 119, RDA in BT. Zemljiška gosposka Stari grad.

¹¹² DAS, fasc. 170, RDA in BT. Zemljiška gosposka Rožek.

¹¹³ DAS, fasc. 172, RDA in BT. Zemljiška gosposka Rekštajn.

¹¹⁴ DAS, fasc. 173, RDA in BT. Graščina Gradec.

¹¹⁵ DAS, fasc. 173, RDA in BT, graščina Bogenšperk; fasc. 181, RDA in BT, graščina Zbure.

¹¹⁶ DAS, fasc. 183, RDA in BT, zemljiška gosposka Žužemberk; fasc. 174, zemljiška gosposka Boštanj; fasc. 195, zemljiška gosposka Šrajbarski Turn.

¹¹⁷ DAS, fasc. 194, RDA in BT, zemljiško gosposka Črnomelj; fasc. 205, RDA in BT, Višnja Gora; fasc. 190, RDA in BT, graščina Struga; fasc. 180, RDA in BT, graščina Črni potok; fasc. 188, RDA in BT, graščina Grm.

¹¹⁸ DAS, fasc. 161, RDA in BT, graščina Poganci; fasc. 121, RDA in BT, grofija Turjak-Nadlišek; fasc. 234, RDA in BT, Sp. Radeljci; fasc. 120, RDA in

Na splošno lahko trdimo, da je bila sredi 18. stoletja koruza na Dolenjskem že precej razširjena, vendar je ostala še vedno le vrtna kultura in ji je le redkokje uspelo, da se je uvrstila med poljske posevke. Koruzni pridelki so bili še tako neznatni, da niso bistveno vplivali na način prehrane podložnega prebivalstva. Pira, sirek in soržica so še vedno zavzemali pomembnejše mesto kot koruza, ki je bila v primerjavi z drugimi na zadnjem ali predzadnjem mestu.

Na Notranjskem se je koruza hitreje udomačila in so jo že ob koncu 17. in v začetku 18. stoletja pričeli vključevati v vsakdanjo prehrano. Nedvomno je temu mnogo pripomogla živahna trgovina z Benečijo in izredno ugodni klimatski pogoji za razvoj te kulture, za katere rast je važna predvsem topla pomlad in sončna jesen. Glede toplote so njene zahteve precej enake zahtevam vinske trte, vendar je nekoliko skromnejša. Na Primorskem so jo že zgodaj pričeli saditi skupaj s trto. Zaradi pomanjkanja koruznih vrst, ki bi bile odpornejše nasproti mrazu, se je v notranjost dežele zelo počasi razširjala. Najbolj razširjena je bila v obmorskih predelih. Na tržaškem področju so zavzemali koruzni posevki že v prvi polovici 18. stoletja med posevki prvo mesto.¹¹⁹ Sredi 18. stoletja so podložniki zemljiške gosposke in kapitlja Kastav s podružnicama Moščenice in Veprinac pridelovali znatno več koruze kot pšenice.¹²⁰ Glede pridelovanja koruze niso mnogo zaostajali za njimi podložniki iz pičenske škofije, opatiije sv. Jakoba v Preluki, samostana sv. Petra v Gozdu, graščine Slap, zemljiške gosposke Podgrad ter številni podložniki primorskih župnij in podružnic.¹²¹ Zelo hitro se je nova kultura razširila v okolici Reke, kjer so koruzni pridelki pričeli zavzemati že v prvi polovici 18. stoletja med posevki prvo mesto. Na primer podložniki avguštinskega samostana na Reki so posejali in pridelovali med posevki največ koruze, ki jim je postala vsakodnevna hrana.¹²² Mnogo počasneje se je nova kultura uveljavila v notranjosti dežele. Najprej se je razširila v tistih predelih Vipavske in Goriške, kjer so ji klimatski pogoji še najbolj ustrezali. Podložniki vipavske zemljiške gosposke in cerkvene posesti s podružnicami so jo sejali že v velikih količinah. Navadno je v strukturi posevkov zavzemala takoj za pšenico drugo mesto.¹²³ Ugotoviti pa moramo, da se koruzni posevki na Notranjskem v 18. stoletju

BT, graščina Raka; fasc. 131, RDA in BT, graščina Na Golem; fasc. 184, graščina Selo; fasc. 139, Grič pri Primskovem; fasc. 150, RDA in BT, graščina Luknja; fasc. 162, RDA in BT, zemljiška gosposka Poljane; fasc. 164, RDA in BT, dvorec Prapreče; fasc. 225, RDA in BT, dvorec Zalog; fasc. 169, zemljiška gosposka Ribnica; fasc. 168, RDA in BT, zemljiška gosposka Radeče; fasc. 193, zemljiška gosposka Trebnje; fasc. 202, RDA in BT, graščina Vinica.

¹¹⁹ DAS, fasc. RDA in BT, tržaška škofija z župniščem Dolina; fasc. 11, RDA in BT, samostan sv. Ciprijana v Trstu.

¹²⁰ DAS, fasc. 1, RDA in BT, zemljiška gosposka in glavarstvo Kastav; fasc. 30, RDA in BT, kapitelj Kastav z župnišči Moščenice in Veprinac.

¹²¹ DAS, fasc. 8, RDA in BT, pičenska škofija; fasc. 4, opatiija sv. Jakoba v Preluki; fasc. 9, RDA in BT, samostan sv. Petra v Gozdu; fasc. 152, graščina Slap; fasc. 107, RDA in BT, zemljiška gosposka Podgrad.

¹²² DAS, fasc. 12, RDA in BT, samostan sv. Avguština na Reki.

¹²³ DAS, fasc. 164, RDA in BT, zemljiška gosposka Vipava; fasc. 165, graščina Vipava; fasc. 25, RDA in BT, župnišče Vipava s podružnicami.

izven klimatsko ugodnejših predelov niso razširili v večjem obsegu. Pri številnih graščinah in njihovih podložnikih se nova rastlina sredi 18. stoletja še ni udomačila, ponekod pa je sploh še niso sejali, ker ni bilo na razpolago primernih koruznih vrst, ki bi se laže prilagodile slabšim klimatskim pogojem.

Na območju zemljiške gosposke Senožeče jo je sejala od 493 podložnikov le dobra tretjina, in še to le neznatne količine.¹²⁴ Na področju zemljiške gosposke Planina so koruzo pridelovali v petih od 46 vasi.¹²⁵ Nekoliko bolj razširjeni so bili koruzni posevki na območju graščine Potok, kjer se nova kultura omenja že skoraj v vseh vaseh, vendar je bila omejena pretežno le na vrtove.¹²⁶ Na graščini Orehek in dvorcu Roženik so jo sejali na graščinskih in podložnih zemljiščih le nekaj prgišč.¹²⁷ Prav tako neznatni so bili posevki nove kulture na graščini Lože in pri njihovih podložnikih.¹²⁸ Na področju postojnske zemljiške gosposke navajajo koruzne posevke le v treh od 38 vasi, in še to v neznatnem obsegu.¹²⁹ Pri številnih ostalih zemljiških gosposkah in graščinah ter njihovih podložnikih, ki so bili raztreseni po hribovitih ali močvirnih zemljiščih, se koruza še ni uveljavila in je niso pričeli sejati niti po vrtovih. To so bile predvsem zemljiške gosposke in graščine: Polhov Gradec, Ravne, Zaplata, Gutnek, Snežnik-Lož itd.¹³⁰

Zaradi pomanjkanja odpornejših koruznih vrst se na Gorenjskem nova rastlina v drugi polovici 18. stoletja še ni udomačila, celo v prvi polovici 19. stoletja so je pridelovali še zelo malo. Po podatkih iz listinskega gradiva (predvsem graščinskih arhivov, gubernijskega arhiva, arhiva okrožnih uradov ter arhiva Kmetijske družbe) lahko ugotovimo, da se je pričela nova okopavina uveljavljati na poljih v večjem obsegu šele v drugi polovici 18. stoletja, kar pa je vodilo do sporov z desetinskimi gospodi, ki so pričeli vedno ostreje postavljati zahteve, da se tudi od koruze prične pobirati desetina. Podložniki so se ponekod izgovarjali, da desetinske dajatve od koruze niso nikjer predpisane. Teh pritožb je bilo zlasti mnogo v tistih predelih, kjer so bili koruzni posevki najbolj razširjeni. Zaradi stalnih pritožb podložnikov in zemljiških gosposk pri okrožnih uradih se je pričel za to vprašanje zanimati celo notranjeavstrijski gubernij. Zahteval je od svojih okrožnih uradov, naj mu sporočijo, na kakšni osnovi so gosposke dotlej pobirale koruzno desetino in v kakšnem obsegu: ali so desetinski gospodje jemali deseti ali dvajseti del od pridelka in če so pri tem izvajali silo. Gubernij je prav tako zahteval od okrožnih uradov, naj izdelajo predloge, kako bi bilo mogoče

¹²⁴ DAS, fasc. 148, RDA in BT, zemljiška gosposka Senožeče.

¹²⁵ DAS, fasc. 114, RDA in BT, zemljiška gosposka Planina.

¹²⁶ DAS, fasc. 137, RDA in BT, graščina Potok.

¹²⁷ DAS, fasc. 131, RDA in BT, graščina Orehek; fasc. 131, RDA in BT, dvorec Roženik.

¹²⁸ DAS, fasc. 120, RDA in BT, zemljiška gosposka Lože.

¹²⁹ DAS, fasc. 98, RDA in BT, zemljiška gosposka Postojna.

¹³⁰ DAS, fasc. 2, RDA in BT, samostan Bistra; fasc. 134, RDA in BT, zemljiška gosposka Polhov Gradec; fasc. 143/144, RDA in BT, graščina Ravne; fasc. 129, RDA in BT, graščina Zaplata; fasc. 112, RDA in BT, zemljiška gosposka Gutnek; fasc. 119, RDA in BT, zemljiška gosposka Snežnik-Lož itd.

omejiti stalne prepire med desetinskimi gospodi in podložniki.¹³¹ Deželni glavar za Kranjsko, grof Liechtenberg, je odgovoril 26. septembra 1783 guberniju, da je koruza na Kranjskem razširjena le v nekaterih predelih. Glede pobiranja koruzne desetine se je skliceval na desetinski red, ki je predpisoval po njegovem mnenju pravično odmero. Podložniki so morali povezovati koruzne pridelke z desetinskih njiv v svežnje po deset koruz, od katerih je vsaka deseta pripadla desetinskemu gospodu. Slamo pa so pustili podložnikom za krmo ali steljo.¹³² Pravda med podložniki in desetinskimi gospodi glede desetega ali dvajsetega dela pridelka še zdaleč ni bila končana, ampak se je stalno razvnela in zaostrovala posebno v prvi polovici 19. stoletja, odkar so začeli saditi v večjem obsegu tudi krompirjeve posevke na desetinskih zemljiščih. V prvi polovici 19. stoletja so tudi za koruzo predpisali, da se plačuje desetinskemu gospodu le dvajseti del od pridelka, t. j. od dvajsetih po ena koruza.¹³³

Med glavne vzroke za počasno uvajanje nove okopavine so spadali poleg že navedenih slabih klimatskih pogojev in majhne izbire sortnih vrst tudi veliki izdatki, ki so bili potrebni za obdelavo. Preden se je koruza uveljavila na poljih, so jo sadili z lopato ali motiko po vrtovih ali puščah, vendar je bilo to bolj za okras kot za resnično uporabo. Ko pa so jo v drugi polovici 18. stoletja pričeli saditi v večjem obsegu po poljih, je bilo to zelo zamudno delo; način sajenja pa je bil zelo drag, saj je poljski delavec v desetih urah lahko prekopal le trideset kvadratnih klafter, za cel oral pa je uporabil nekaj nad 53 dni, kar je v denarju znašalo skupno 26 gld 40 krajcarjev, računajoč po 30 krajcarjev na dan. Nedvomno taki stroški niso bili najbolj vzpodbudni za širjenje nove kulture. Povsem razumljivo je, da so se mnogi podložniki v prvih desetletjih upirali saditvi koruze in krompirja predvsem zaradi velikega števila delovnih dni, potrebnih za obdelavo. Po cenitvah franciscejskega katastra iz leta 1834 sta novi rastlini potrebovali za saditev, obdelavo in spravo največ delovnih dni med vsemi posevki. Za en oral koruze je bilo potrebnih po teh cenitvah povprečno še vedno 38–48 delovnih dni, za krompir pa 35–50 delovnih dni. Pri ostalih posevkih so bili obdelovalni stroški mnogo manjši. Za en oral posevka detelje so računali 10–14 delovnih dni, za pšenico 15–18, za rž 14–17, za oves 12–15, za ajdo 10 do 13, za proso 14–18, za repo, korenje ali peso pa 15–17 dni.¹³⁴ Tako nizka delovna storilnost poljskega dela je povsem ustrezala primitivnemu načinu obdelave polj ter pogojem tlačanskega dela. Preden se je detelja povsem uveljavila v kolobarju, so koruzo ponekod sadili po 8 do 9 let nepretrgoma na istem mestu. Obdelovalni postopek je bil zelo pre-

¹³¹ DAS, AKR Lit. ZN 3/1. Dopis notr. avstr. gubernija okrožnim uradom z dne 7. VI. 1783.

¹³² DAS, AKR PP Lit. Z 3/1. Dopis deželnega glavarja Liechtenberga notr. avstr. guberniju z dne 26. IX. 1783.

¹³³ Sammlungen der politischen Verordnungen und Gesetze für das Krain. 1835, str. 379–382.

¹³⁴ DAS, Uibersicht des materiellen und zu Gelde berechneten Culturaufwandes dann Darstellung des Reinertrages beim Ackerland, Wies und Weinland, Bezirk Crupa, Landstrass, Treffen, Sauenstein itd.

prost. Šadili so jo na preorana polja tako, da so brez vsake simetrije polagali v izkopane jamice skupaj s prgiščem gnoja po nekaj semen. Donos pri takšni obdelavi je bil sorazmerno majhen; v najboljšem primeru je znašal 16 mecnov na oral. V prvi polovici 19. stoletja so se koruzni posevki na Kranjskem že precej razširili, v skladu s tem pa se je izpopolnil tudi obdelovalni sistem. Večjo pozornost so pričeli polagati na somernost posevkov, razdaljam med vrstami in gostoti posevkov. Ponekod so označevali linije s posebno vrstico v razmaku dveh do treh korakov, ob teh linijah pa so nato v določenih razdaljah polagali zrna v izkopane jamice. Donosnost na teh poljih se je celo podvojila. Tak način sajenja pa je zahteval veliko delovne sile. Za posaditev enega oralu so rabili 14 poljskih delavcev. Tak način obdelave se je udomačil predvsem na velikih graščinskih obratih, kjer so izkoriščali tlačansko delovno silo. Podložniki in številne graščine pa so navadno sejali koruzo na preorana polja in jih nato pobranali ali podorali. Gosteje zrastle sadike so poruvali in jih uporabili za živinsko krmo. Na večjih posestvih so pričeli uporabljati že v prvi polovici 19. stoletja Bürgerjeve sejalnike, ki so omogočili setev koruze tudi na večjih površinah, vendar so bili omejeni le na graščinsko posest, podložniki pa so ostali pri sejanju koruze, kar je ostalo ponekod še danes v veljavi.¹³⁵ Uvajanje raznih vrst sortne koruze je zlasti mnogo pripomoglo k širjenju nove kulture v predele, kjer je dotlej še niso sejali, ali pa zelo malo. Velike zasluge za to je imela Kmetijska družba, ki je na svojem vrtu na Poljanah preizkušala najrazličnejše koruzne vrste in jih nato kmetovalcem priporočala ali odsvetovala. Najprej sta se na Kranjskem udomačili dve vrsti koruze. Označevali so ju kot veliko in malo. Tam, kjer velika kuruza ni uspevala oziroma dozorela, so pričeli sejati »cinkvantin«. V prvi polovici 19. stoletja so se koruzne vrste že zelo razširile. Ponekod so uspevale močne in visoke sorte, drugod pa sorte nizke rasti z manjšim številom listja.¹³⁶ Proti koncu 18. stoletja je pričela kuruza dobivati važnejšo vlogo v blagovni izmenjavi in se je pojavljala na tržiščih v vedno večjih količinah. Na primer v razdobju od leta 1796 do 1812 so povprečne letne cene koruze na ljubljanskem Elizabetnem tržišču kolebale od 2 do 3 fl.¹³⁷ Poudariti pa moramo, da kuruza v primerjavi s krompirjem še daleč ni dosegla tistega obsega obdelane površine kot krompir, čeprav so jo kot vrtno kulturo pričeli uvajati že mnogo pred krompirjem. Ob koncu 18. in v prvi polovici 19. stoletja so se koruzni posevki razširjali predvsem na račun sirka, soržice in ajde. Ko se je nova rastlina pričela uveljavljati med poljskimi posevki, so jo pričeli uvrščati zgolj slučajno v plodo-

¹³⁵ Burger J., profesor kmetijstva na liceju v Celovcu, je bil ploden pisec vrste člankov, razprav in del s področja kmetijstva. S svojim delom »Vollständige Abhandlung über die Naturgeschichte, Cultur und Benützung des Mais oder türkischen Weizens, Wien 1809, je mnogo pripomogel k razširjanju koruze tudi v naših predelih. Glej tudi AgS P/11, Poročilo prof. Vesta na zborovanju Kmetijske družbe z dne 3. V. 1824.

¹³⁶ DAS, AgS, P/1, Annali der k. k. Landwirtschaftsgesellschaft in Krain 1826/27, str. 36—37; 1828, str. 37; 1828/29, II. zv., str. 47.

¹³⁷ DAS, St. stan. arhiv, fasc. 3. Aussweß über den Genneral Preiss vom nachstehenden Jahren.

red. Z uvajanjem detelje v kolobar pa je našla stalnejše mesto v vrstenju kultur. Na področju posameznih davčnih okrajev so jo sejali v zelo različni količini. Bogato gradivo franciscejskega katastra nam daje lep vpogled o razprostranjenosti nove kulture posebno še za predele, kjer je pred nekaj leti še ni bilo. Na področju mokronoškega davčnega okraja so jo leta 1834 sejali že v 13 od 16 katastralnih občin. Večidel so jo sejali za ajdo ali ržjo.¹³⁸ Letni pridelek je znašal povprečno 3443 mecnov; na območju posameznih katastralnih občin pa je kolebal od 100 do 600 mecnov. Tudi na področju poljanskega davčnega okraja, kjer je sredi 18. stoletja še niso sejali, so jo pričeli v drugi polovici 18. in v prvih desetletjih 19. stoletja pridelovati v večjem obsegu. Posevki se navajajo okoli 1834 že v osmih od 13 katastralnih občin. Sejali so jo navadno za prosom. Njen donos na oral pa je znašal na boljšem zemljišču 24 mecnov, na srednjem in slabem pa je kolebal od 16 do 18 mecnov.¹³⁹ Po podatkih iz leta 1844 je celoten letni pridelek znašal 2076 mecnov. Na območju posameznih katastralnih občin so je letno pridelali od 200 do 480 mecnov.¹⁴⁰ Zelo počasi se je nova kultura uveljavila na območju stiškega davčnega okraja. Sejali so jo le v petih od 25 katastralnih občin. V plodoredu je navadno zavzemala mesto za strniščno ajdo ali deteljo.¹⁴¹ Celotni letni pridelek pa je znašal 1125 mecnov.¹⁴² V primerjavi z ostalimi posevki je bila na zadnjem mestu. Prvo mesto v strukturi pridelkov je daleč pred ostalimi kulturami zavzemal krompir, za njim so se uvrstili pridelki ovsa, ozimne pšenice, ajde, prosa, ozimne rži in repe.¹⁴³ Na Ribniškem so pričeli saditi koruzo po poljih v večjem obsegu šele v drugi polovici 18. stoletja. V prvi polovici 19. stoletja pa so se koruzni posevki že tako razširili, da je tekmovala s krompirjem za prvo mesto. V večjih količinah so jo pridelovali v 14 od 26 katastralnih občin. Celoten letni pridelek je znašal 1384 mecnov. Pri posameznih katastralnih občinah pa je kolebal od 50 do 350 mecnov.¹⁴⁴ Udomačila se je neka vrsta zgodnje koruze, ki so jo sejali v zadnji tretjini aprila; v kolobarju pa je zavzemala mesto za deteljo. Sejali so jo navadno več let zaporedoma na isto pognojeno njivo, kar se je mnogokje še do danes ohranilo.¹⁴⁵ Skoraj v istem času se je udomačila tudi na poljih trebanjskega davčnega okraja, sejali so jo v omejenem obsegu, saj je celoten letni pridelek znašal le 519 mecnov, in to v vaseh Šavnica (189 mecnov), Ponikve (31 mecnov), Češnjavek

¹³⁸ DAS, Uibersicht des materiellen und zu Gelde berechneten Culturaufwandes dann Darstellung des Reinertrages beim Ackerland, Wies und Weinlande, Bezirk Nassenfuss, 1834.

¹³⁹ DAS, Uibersicht..., Bezirk Pölland, 1834.

¹⁴⁰ DAS, Veranschlagung zu Gelde des in der Catastral-Schätzung erscheinenden jährlichen Natural-Ertrages jeder Class und Cultur Gattung, Kreis Neustadt den 10. IV. 1844.

¹⁴¹ DAS, Uibersicht..., Bezirk Sittich, 1834.

¹⁴² DAS, Veranschlagung zu Gelde..., Kreis Naustadt den 10. IV. 1844.

¹⁴³ Ibidem.

¹⁴⁴ DAS, Uibersicht..., Bezirk Reifnitz, 1834; Veranschlagung zu Gelde..., Kreis Neustadt den 10. IV. 1844.

¹⁴⁵ Annali, Einige Notizen über den Maisbau in der Umgebung von Reifnitz, 1844, str. 80.

(93 mecnov), Velika Loka (42 mecnov) in Zgornje Medvedje (164 mecnov).¹⁴⁶ V ostalih občinah so bili pridelki tako majhni, da jih pri cenitvah donosa niti niso vzeli v poštrev. V plodoredu so jo sejali za deteljo ali strniščno ajdo.¹⁴⁷ Koruzni posevki na območju Žužemberka se omenjajo že v prvi polovici 18. stoletja, v večjem obsegu pa so jih pričeli uvajati šele v drugi polovici istega stoletja. V prvi polovici 19. stol. se je kuruza razširila v 19 od 20 katastralnih občin; količina pridelka po posameznih občinah pa je kobileala od 100 do 650 mecnov.¹⁴⁸ V plodoredu so jo navadno uvrščali za detelnimi posevki.¹⁴⁹ Na področju kostanjeviškega davčnega okraja se je nova rastlina v prvi polovici 19. stoletja že močno zasidrara. Sejali so jo v osmih od 17 katastralnih občin. Celoten pridelek je znašal 6993 mecnov. Koruzni pridelki po posameznih katastrskih občinah so bili sorazmerno visoki in so presegali 1000 mecnov.¹⁵⁰ Povprečen donos kuruze na oral boljšega zemljišča je kobileal od 22 do 28 mecnov, na srednjem zemljišču od 18 do 20 mecnov, na slabšem pa od 16 do 18 mecnov.¹⁵¹ V neverjetno velikem obsegu se je razširila nova kultura na področju davčnega okraja Krupa. V prvi polovici 19. stoletja se koruzni pridelki navajajo že v 40 od 46 katastralnih občin. Največ so pridelali kuruze na območju občin Podzemelj (1691 mecnov), Lokvica (1429 mecnov) in Metlika (3788 mecnov). V ostalih občinah pa je količina letnega pridelka nihala od 199 do 700 mecnov.¹⁵² Napredek je bil dosežen v prvi polovici 19. stoletja tudi na področju davčnih okrajev Šrajbarski Turn in Boštanj: na območju prvega so jo pridelovali v štirih od 17 katastralnih občin s povprečnim donosom 20—24 mecnov na oral. Sejali pa so jo za prosom ali strniščno ajdo.¹⁵³ Na območju drugega davčnega okraja se je razširila le v dveh od 14 katastralnih občin, in še to le z 277 mecnov letnega pridelka.¹⁵⁴

Kmetijska družba je preko svojih časopisov stalno vzpodbujala kmete, naj sejejo kuruze v čim večjem obsegu. Mnogi pa so se pritoževali, da imajo s pridelavo kuruze večje izdatke kot donos, posebno še zaradi uspešne konkurence banaške in hrvaške kuruze, ki so jo v velikih količinah uvažali na Kranjsko, in to predvsem na Gorenjsko in Notranjsko. Na priporočilo Kmetijske družbe so jo ponekod pričeli sejati tudi za klajo.¹⁵⁵ Po navedbah franciscejskega katastra je znašal celoten pridelek kuruze leta 1844 na Kranjskem 93.523 mecnov, kar je bilo v primerjavi

¹⁴⁶ DAS, Veranschlagung..., Neustadt den 10. IV. 1844.

¹⁴⁷ DAS, Uibersicht..., Bezirk Treffen, 1834.

¹⁴⁸ DAS, Veranschlagung..., Neustadt den 10. IV. 1844.

¹⁴⁹ DAS, Uibersicht..., Bezirk Seisenberg, 1834.

¹⁵⁰ DAS, Veranschlagung..., Neustadt den 10. IV. 1844; na območju nekatereh katastralnih občin so jo pridelovali več kot krompirja. N. pr.: kat. občina Zerina 1078 mecnov, Čatež 1123 mecnov, Bregana 1001 mecnov, Velika dolina 1544 mecnov.

¹⁵¹ DAS, Uibersicht..., Neustadt den 10. IV. 1844.

¹⁵² DAS, Uibersicht..., Bezirk Thurn am Hart, 1834.

¹⁵³ DAS, Uibersicht..., Bezirk Sauenstein, 1834.

¹⁵⁴ Annali, 1840/41, Leskovic, Aneiferung zum Anbaue des Maises als Körnerfrucht und als Futterpflanze, str. 32—38.

s krompirjem zelo malo. Izmed treh okrožij so je pridelali najmanj na Gorenjskem, kjer je letni pridelek znašal le 7202 mecnov. Tu je bila razširjena le na območju davčnih okrajev: Bela peč in Radovljica. V prvi so jo sejali v 7 od 12 katastralnih občin, v drugi pa v 26 od 41 katastralnih občin. Na območju ostalih davčnih okrajev Tržič, Škofja Loka, Velesovo, Mekinje, Smlednik, Podpeč, Krumperk, Ponoviče, Ljubljana-okolica so sejali tako malo koruze, da posevkov sploh niso vzeli v cennitev.¹⁵⁶ Na Notranjskem so jo pridelovali v znatno večjem obsegu kot na Gorenjskem. Celoten letni pridelek na območju postojnskega okrožja je znašal okoli 20.482 mecnov. Največ so jo pridelali na območju vipavskega, premskega in postojnskega davčnega okraja. Na Vipavskem so jo sejali v 16 od 29 katastralnih občin. Celoten letni pridelek je znašal okoli 20.482 mecnov; največ so jo pridelovali na področju katastralnih občin Vipava, Gornje polje in Št. Vid, kjer je pridelek znašal od 2000 do 3000 mecnov; na področju katastralnih občin Šturje, Slap, Podraga, Planina, Lože in Budanja pa nad 1000 mecnov. Na območju premskega davčnega okraja so jo sejali v 16 od 33 katastralnih občin. Celoten letni pridelek je znašal le 2310 mecnov. Največ so jo pridelali v katastralni občini Trnovo (375 mecnov), nad 200 mecnov pa v občinah Bistrica, Jasen in Koseze. V ostalih občinah pa so bili pridelki znatno manjši. Z veliko težavo se je nova kultura uveljavljala na Postojnskem. V večjih količinah so jo sejali le v petih od 21 katastralnih občin. Povprečen letni pridelek v navedenih občinah je nihajal od 300 do 500 mecnov. Na območju davčnega okraja Planina se je nova okopanina udomačila le v petih od 28 katastralnih občin. Izmed teh petih občin so jo pridelali največ v Spodnji Planini, in sicer 166 mecnov na leto. Celoten pridelek na območju senožeškega davčnega okraja je znašal 847 mecnov. Sejali so jo le v sedmih od 20 katastralnih občin. Največ so jo pridelali v občinah Britof (307 mecnov), Gorenje Vreme (191 mecnov) in Famle (143 mecnov), v ostalih občinah pa je bil pridelek manjši. Na območju idrijskega davčnega okraja so jo pridelovali le v treh od 12 katastralnih občin, in to v Zgornji Idriji (167 mecnov), v Spodnji Idriji (87 mecnov) in v Spodnjem Kanomlju (172 mecnov). Zaradi neugodnih pedoloških in klimatskih pogojev se koruzni posevki na območju davčnih okrajev Bistra in Snežnik na poljih v prvi polovici 19. stoletja še niso uveljavili.¹⁵⁷

Najbolj je bila nova kultura razširjena na območju novomeškega okrožnega urada. Celoten letni pridelek je znašal 50.883 mecnov. Največ so jo pridelovali na območju davčnih okrajev Krupa, Krško, Žužemberk in Mokronog. Na območju krškega davčnega okraja so jo v večjih količinah sejali v štirih od 17 katastralnih občin, kjer je letni pridelek znašal 8922 mecnov. To so bile predvsem vasi Drnovo (3534 mecnov), Leskovec (1079 mecnov), Krška vas (3887 mecnov) in Cerklje (423 mecnov). V znatno manjšem obsegu je bila razširjena na področju davčnih okrajev

¹⁵⁶ DAS, Veranschlagung ..., Kreis Laibach, 10. IV. 1844.

¹⁵⁷ DAS, Veranschlagung zu Gelde ..., Kreis Adelsberg den 10. IV. 1844.

Turjak, Kočevje, Kostanjevica, Mirna, Stična, Trebnje, Poljane, Višnja gora in Boštanj. V turjaškem davčnem okraju so navedli koruzne posevke v devetih od 15 katastralnih občin. Celoten letni pridelek je znašal 1384 mecnov. V primerjavi z ostalimi posevki je zavzemala koruza zadnje mesto; navadno so jo sejali za deteljo.¹⁵⁸ Vrednost mečna koruze so cenili na 1 fl. in 16 kr.¹⁵⁹ Na Kočevskem je bila koruza v prvih desetletjih 19. stoletja še vedno omejena le na nekatere vasi.¹⁶⁰ Celoten pridelek je znašal 3384 mecnov. Sejali so jo le v petnajstih od 45 katastralnih občin. V posameznih občinah so je pridelali od 100 do 500 mecnov. Nova okopavina se je širila zlasti na račun ajde, ki jo je ponekod povsem spodrinila. Na območju mirnskega davčnega okraja so jo pridelovali v šestih od 25 katastralnih občin, in sicer 942 mecnov na leto. Zelo počasi se je nova kultura uveljavljala na področju višnjegorskega davčnega okraja, saj so jo okoli leta 1844 pridelovali le v dveh od 24 katastralnih občin in je celoten pridelek znašal le 277 mecnov.¹⁶¹ V nekoliko večjem obsegu so pričeli sejati korožo ob času krompirjeve bolezni, vendar domača proizvodnja ni nikoli krila potreb in so bili primorani uvažati korožo v velikih količinah iz Hrvaške in Benečije. Po količini je zavzel uvoz koruze med vsemi žitaricami prvo mesto.¹⁶²

V večjem obsegu so jo pričeli pridelovati šele v drugi polovici 19. stoletja. Po statističnih podatkih iz leta 1869 je koruza zavzemala največ orne površine v območju naslednjih davčnih okrajev: Vipava 65 %, Mokronog 30 %, Novo mesto 20 %, Črnomelj 20 %, Metlika 20 %, Radovljica 18 %, Ribnica 16 %, Kranjska gora 15 %, Vrhnika 14 %, Planina 12 %, Stična 12 %, Litija 10 %, Kostanjevica 10 %, Idrija 9 %, Ilirska Bistrica 7 %, Postojna-Senožeče 6 % in Kočevje 6 %. V ostalih davčnih okrajih so bili pridelki koruze mnogo manjši.

Kljub vsem težavam se je v drugi polovici 19. stoletja utrdilo spoznanje o veliki vrednosti koruze in so jo kmetovalci pričeli gojiti na svojih poljih v večjem obsegu. V nekaterih predelih sta koruza in krompir pričela tekmovati med posevki za prvo, drugo ali tretje mesto. Mnoge žitarice in stročnice, ki so nekoč zavzemale pomembno mesto v strukturi posevkov, kot na primer grah, leča, sirek, pira in cizara, so se v tem razdobju povsem umaknile z naših njiv. Grah se je obdržal le v vrtovih, lečo, sirek, piro in cizaro pa sta novi okopavini in detelja povsem spodrinili. Vrstni red glede na obseg posevkov se je v drugi polovici 19. stoletja na Kranjskem zelo spremenil. Po Schollmayerjevi statistiki iz leta 1870 sta zavzemala glede na površino koruza tretje, krompir pa četrto mesto, glede na pridelek pa je bil krompir na prvem, koruza pa na drugem mestu.¹⁶³ Z gotovostjo lahko trdimo, da je ne samo uspešno

¹⁵⁸ DAS, Veranschlagung zu Gelde..., Kreis Adelsberg, 10. IV. 1844.

¹⁵⁹ DAS, ibidem.

¹⁶⁰ DAS, ibidem; 4. DAS, ibidem.

¹⁶¹ DAS, AgS, S/5. Dopisi podružnic Kmetijski družbi.

¹⁶² DAS, št. 29 (I. bc). Ernte-Statistik von Krain 1869.

¹⁶³ Kmetijska proizvodnja na Kranjskem je bila leta 1870 na orni površini 1.731.770 in 534 kv. klf. naslednja:

uveljavljanje menjalnega gospodarstva, ampak tudi velika razprostranjenost novih kultur pripomogla, da si je kmetijska proizvodnja utrla pot iz utesnjenosti, ki jo je vanjo uklepal sistem triletnega kolobarjenja, in se sprostila v racionalnejših oblikah kmetovanja v razdobju individualiziranega kmetijstva pomarčne dobe. Z novima okopavinama se je znatno dvignila možnost za prehrano še večjega števila prebivalstva.¹⁸⁴

Uvajanje detelje

Razdeljevanje srenjskih pašnikov je bilo v 18. stoletju tesno povezano s splošnimi fiziokratskimi prizadevanji za uvedbo hlevske reje in krmnih rastlin, posebno detelje, kar je prineslo v poljedelstvo velike spremembe. Uvajanje detelje na strniščna in prašna polja je imelo za posledico omejevanje ali ukinitvev paše na strniščnih oziroma prašnih poljih. Šele tedaj je bilo mogoče do kraja opustiti obvezni poljski red in preiti iz sistema triletnega kolobarjenja na racionalnejšo kolobarno gospodarstvo. Poljedelstvo je bilo na Kranjskem vse do prve polovice 19. stoletja usmerjeno predvsem na pridelovanje žita, kar je bilo tesno povezano z agrarnim režimom sistema triletnega kolobarjenja. Slaba stran tega sistema je bilo nezadostno gnojenje polj, saj so jih navadno gnojili po enkrat v štirih letih, kar pa je imelo za posledico izredno nizko kmetijsko proizvodnjo. V času pašniškogospodarskega sistema je bilo pridobivanje krme na polju še neznano. Jesenska paša na strniščih

Kulture	Posevki v oralih	Povprečni pridelek v centih
oves	32.653	162.157
pšenica	32.025	234.237
koruza	29.582	325.177
krompir	28.600	1.800.129
ajda	28.192	169.889
detelja in ostale krmne rastline	26.516	877.914
rž	26.238	137.238
ječmen	24.407	186.395
proso	21.728	259.405
pesa, korenje	18.414	702.784
fižol	4.882	38.483
zelje	2.001	167.110

DAS, AgS, S/5, Schollmayerjeva statistika z dne 16. XII. 1870; tabele I—II.

¹⁸⁴ Zanimiva je Hlubekova primerjava hranljivosti rži v primeri s krompirjem in koruzo ter z ostalimi kulturami, ki so zavzemale tedaj važno mesto v prehrani prebivalstva. Po njegovih navedbah ima:

- 5 mecnov krompirja enako hranljivost kot 1 mecen rži,
- 4 mečni koruze enako hranljivost kot 5 mecnov rži,
- 9 mecnov pšenice enako hranljivost kot 11 mecnov rži,
- 16 mecnov ječmena enako hranljivost kot 13 mecnov rži,
- 2 mečna ajde enako hranljivost kot 1 mecen rži,
- 25 mecnov prosa enako hranljivost kot 27 mecnov rži,
- 9 mecnov stročnic enako hranljivost kot 10 mecnov rži.

Hlubek F., Die Landwirtschaft des Herzogthumes Steiermark als Festgabe für die Mitglieder der X. Versammlung Deutscher-, Land- und Forstwirthe, Gratz 1846, str. 74—75.

in trznini ter slama je bila edina krma, ki so jo dajala polja. Uvajanje detelje je pomenilo izboljšanje sistema triletnega kolobarjenja, obenem pa se je z boljšim krmljenjem živine in izboljšanjem živinoreje pripomoglo k večjemu pridobivanju gnoja ter s tem tudi posredno k izboljšanju poljedelstva.¹⁶⁵ Za živinorejo je detelja postala neprecenljive važnosti, ker vsebuje obilo lahko prebavnih hranil, zlasti beljakovin. Po ocenah kmetijskih strokovnjakov je deteljno seno glede beljakovin štirikrat več vredno kot navadno travniško seno. Šele z uvedbo detelje je bilo mogoče uvesti hlevsko rejo. V drugi polovici 18. stoletja so pričeli deteljo na Kranjskem najprej uvajati v plodored na graščinskih posestvih, na podložnih zemljiščih pa se je pojavila v večjem obsegu šele v prvi polovici 19. stoletja. Z individualizacijo kmetijstva v drugi polovici prejšnjega stoletja pa je povsem prevladala na poljih. Uvajanje detelje na posameznih področjih pa je potekalo zelo počasi. Graščine in podložniki so jo na Kranjskem poznali že v poznem srednjem veku, le da ji niso posvečali kot krmni kulturi posebne pažnje. V 16. in 17. stoletju se omenja v kmetijskih priročnikih travniško poljedelskih kultur, ki so jih hranili skoraj na vsaki graščini, že več deteljnih vrst.¹⁶⁶ V rektificiranih dominikalnih aktih in rustikalnih tabelah iz srede 18. stoletja so morale zemljiške gosposke izpolniti za vsako graščino in podložno posest posebno rubriko o količini posevka detelje in o njenem letnem donosu. Iz teh podatkov je razvidno, da so bili deteljni posevki v 18. stoletju na območju Gorenjske precej razširjeni. Graščinska in podložna posest, ki bi detelje med svojimi posevki ne omenjala, je bila zelo redka, vendar je bil obseg teh posevkov kljub razširjenosti zelo majhen. Pri posameznih graščinah in na podložnih posestvih so navadno posejali 3—5 osmin mernika deteljnega semena, kar je dalo največ enega do dva fudra detelje, t. j. enega do dva majhna voza.¹⁶⁷ Navadno pa je bil pridelek znatno manjši, vendar jo je nad polovico podložnikov že sejalo na svojih poljih. Na Notranjskem pa so bili deteljni posevki še prava redkost.¹⁶⁸ Na Gorenjskem se je udomačila navada, da so jo sejali med ječmen in ozimne žitarice ali na prašnih poljih. Marsikje so jo celo sušili za zimsko krmo. Za razliko od Gorenjske je na Dolenjskem na prašnih in strniščnih poljih sredi 18. stoletja ne omenjajo; praho so izkoriščali še vedno le za pašo. Oskrbnik graščine Grič je navedel, da na

¹⁶⁵ Valenčič V., Agrarno gospodarstvo Ljubljane do zemljiške odveze, Ljubljana 1958, str. 51.

¹⁶⁶ DAS, Zapuščinski inventarji graščin in zemljiških gosposk, fasc. A/1-Z/LIV. Glej graščinske knjižnice. Beck H., Krauterbuch darinn der Kreuter vnderscheid (Namen vnd Würckung) so in vnsern Teutschen Landen wachsen, Strassburg 1622, str. 194—196.

¹⁶⁷ Seno in slamo so merili na peljaje (Fuder). Te količine so težko opredeljive; včasih je peljaj označen kot enovprežen, včasih kot dvovprežen. Ob davčni rektifikaciji so cenili enovprežen peljaj na 3 ali 4, dvovprežen pa na 5 do 8 stotov (glej Valenčič, ibidem, str. 68).

¹⁶⁸ DAS, RDA in BT, glej sezname posevkov za dominikalno in rustikalno posest. Primerjaj v rektificiranih dominikalnih aktih v posebnih pojasnilih »Respectu dominicalis et rusticalis« odgovore na vprašanja o posevkih detelje na posameznih graščinskih in podložnih posestvih.

Dolenjskem še nikogar ni videl, da bi kosil deteljo ali travo na prašnih ali strniščnih poljih.¹⁶⁹ V drugi polovici 18. stoletja so si okrožni uradi in Kmetijska družba posebno prizadevali za uvajanje raznih deteljnih vrst. Leta 1764 je deželno glavarstvo preko okrožnih uradov razdelilo zemljiškim gosposkam brošuro z navodili o krmljenju živine z lucerno in turško deteljo.¹⁷⁰ Vlada si je prizadevala, da bi razširjenje deteljnih posevkov dosegla tako, da bi za 12 let oprostila davkov in desetin vsa tista zemljišča, ki bi jih posejali z deteljnimi posevki.¹⁷¹ Pri tem pa je strogo prepovedala spreminjanje gozdnih površin v travnike. Zaradi razdrobljenosti zemljišč in majhnih parcel, ki so komaj zadoščale podložnemu kmetu za preživljanje, v številnih primerih pa niti to ne, je uvajanje detelje v večjem obsegu zelo počasi napredovalo. Kmetijska družba je pričela deteljno seme brezplačno deliti tistim, ki so jo hoteli sejati.¹⁷² Vlada je priporočala, naj jo sejejo tudi na peščenih tleh.¹⁷³ V posebnem patentu je izdalá navodila o pridobivanju deteljnega semena in o načinu setve. Priporočala je, naj jo sejejo zgodaj spomladi med ozimne žitarice, ker jo je tako mogoče večkrat kositi.¹⁷⁴ Izmed deteljnih vrst so posebno priporočali setev »ogrske detelje«, ki je bila po njihovem mnenju donosnejša kot navadna detelja ali lucerna.¹⁷⁵ Vlada je pozivala zemljiške gosposke in podložnike, naj se s patriotično vnemo zavzemajo za širjenje te kulture.¹⁷⁶

K uveljavljanju novih pogledov na kmetijstvo je pripomogel tudi Pohlínov prevod Beckerjevega dela: »Kmetám sa potrebo inu pomozh ali uka polne vesele inu shalostne pergodbe te vasy Mildhajn sa mlade inu stare lud. Utisnenu na Dunaju 1789.«¹⁷⁷ To je bilo v slovenščini eno prvih del, ki je seznanjalo bralce s Schubertovimi uspešnimi poskusi na njegovem posestvu v kraju Wyrchvic pri Zaisu.¹⁷⁸ To delo je zlasti priporočalo setev rdeče ali španske detelje, lucerne in turške detelje (esparzete). Rdečo ali špansko deteljo, danes imenovano laško deteljo ali inkarnatko, naj bi sejali med jare žitarice in ječmen v času kalitve, kosili

¹⁶⁹ DAS, fasc. 136, RDA in BT, graščina Grič.

¹⁷⁰ DAS, AKR, AgS Lit. G 1/1.

¹⁷¹ DAS, AKR, AgS Lit. G 1/1. Dvorni dekret deželnemu glavarstvu z dne 28. X. 1766.

¹⁷² DAS, AKR, KK Lit. G 1/1. Poročilo komerčnega konsesa z dne 20. I. 1769.

¹⁷³ DAS, AKR, KK Lit. G 1/1. Dopis dvorne pisarne deželnemu glavarstvu z dne 14. VII. 1769.

¹⁷⁴ DAS, AKR, AgS Lit. G 1/1. Dopis dvorne pisarne deželnemu glavarstvu z dne 11. IV. 1770.

¹⁷⁵ DAS, AKR, AgS Lit. G 1/1. Dopis dvorne pisarne deželnemu glavarstvu in Kmetijski družbi z dne 4. V. 1774.

¹⁷⁶ DAS, AKR, AgS Lit. G 1/1. Dvorni dekret deželnemu glavarstvu z dne 9. VIII. 1770.

¹⁷⁷ Primerjaj tudi Becker, Not und Hilfsbüchlein oder lehrreiche Freuden und Trauergeschichte des Dorfs Mildheim, Gotha 1787.

¹⁷⁸ Zasluga za širjenje in poznavanje detelje v srednji Evropi je pripadala J. K. Schubertu von Kleefeldu (1734–1787), ki se je v svojih delih »Ökonomisch kameralische Schriften« (16 zv.), Leibzig 1783/84, in »Oeconomische Briefwechsel« (4 zv.), Leibzig 1784, zavzemal za uvajanje krmnih rastlin, predvsem detelje, in za intenzivnejše menjalno gospodarstvo.

pa naj bi jo pred razcvetom v jutranjih urah, da se preveč rosna ne bi na soncu vnela. Priporočali so, naj jo pokladajo živini skupaj s slamo. Napajanje živine po krmljenju z deteljo so odsvetovali. Za seme so priporočali deteljo iz drugega leta. Rdeča detelja ali inkarnatka je bila doma iz krajev ob Sredozemskem morju. Šele v 18. stoletju je prodrla globoko v zaledje, kjer se je uveljavila, ko je odpovedala domača detelja ali lucerna. Kot strniščna detelja je v celoti zmagala in se je udomačila kot nepogrešljiva kultura v kolobarju. Mnogi kmetje so jo pričeli sejati na ječmenišča ali strnišča in jo spomladi kositi za prvo zeleno krmo. Rdeča detelja zahteva obilo toplote, zato v visokih predelih ni uspevala. Zanja je bila prikladna plitka zemlja, kjer se lucerna ni obnesla. Setev domače (kranjske ali štajerske) detelje se je prav razmahnila šele v drugi polovici 18. stoletja, to je tedaj, ko so postopoma pričeli opuščati nezasejani prevor in prehajati k menjalnemu gospodarstvu na polju in k pravilnemu kolobarjenju na njivi, vendar se je povsem uveljavila na polju in v kolobarnem gospodarstvu šele v 19. stoletju.

Med deteljami gotovo najstarejša je bila lucerna, ali kot jo danes imenujejo, nemška detelja ali metelka. Pohlin jo je prevedel kot deteljo »is plavemi glavizame«.¹⁷⁹ V drugi polovici 18. stoletja so jo pričeli hkrati z ostalimi deteljnimi vrstami uvajati tudi na Kranjskem.¹⁸⁰ Njena donosnost je bila odvisna predvsem od zemljišča in priprave polj. Zaradi stalnega prizadevanja Kmetijske družbe se je obseg deteljnih posevkov pričel postopoma širiti predvsem na Gorenjskem. Kmetijska družba je z nakupom Poljanskega vrta (1824) in z njegovo preureditvijo v vzorno posestvo pričela s preizkušanjem kultur iz raznih kmetijskih panog. Rezultate preverjenih poskusov je nato objavila ter posamezne kulture priporočila ali odsvetovala. Po njeni zaslugi so se razne vrste detelje, preizkušene na Poljanskem vrtu, deloma udomačile tudi na Kranjskem.¹⁸¹ V poročilu izvršnega odbora Kmetijske družbe je upravnik Poljanskega vrta dr. Hlubek dne 20. oktobra 1834 napisal, da je razveseljivo videti, kako se je na Gorenjskem detelja razširila in uvrstila med stalne posevke.¹⁸² Na področju posameznih katastralnih občin so jo navadno sejali za ovsom, ječmenom ali ržjo v naslednjem zaporedju: 1. leto ječmen, 2. leto detelja, 3. leto pšenica, 4. leto rž, 5. leto oves, 6. leto krompir, 7. leto ječmen, oves; ali: 1. leto ječmen, jara pšenica, 2. leto rž, 3. leto detelja, krompir, oves; ali: 1. leto rž, 2. leto detelja, ječmen, 3. leto krompir, oves; ali: 1. leto pšenica, 2. leto rž, ajda, 3. leto ječmen, 4. leto detelja, 5. leto koruza, 6. leto pšenica, 7. leto rž, ajda, 8. leto krompir.¹⁸³

¹⁷⁹ Becker R. Z., Kmetam sa potrebo inu pomozh ali ukapolne vesele inu shalostne pergodbe te vasy Mildhajm sa mlade inu stare lud. Utisnenu na Duneju leta 1789, str. 285—286.

¹⁸⁰ DAS, AKR, KK. Dopis komerčnega konsesa Kmetijski družbi z zahtevo, da mu pošlje rezultate prvih poizkusov o uvedbi lucerne z dne 16. IX. 1765.

¹⁸¹ DAS, AgS, P/1. Plan zur Bewirtschaftung des der löblichen k. k. Landwirtschaft gehörigen Polanahofs, Ljubljana, 16. X. 1834.

¹⁸² DAS, AgS, P/1. Poročilo izvršnega odbora Kmetijske družbe z dne 20. X. 1834.

¹⁸³ DAS, Uibersicht..., Bezirk Veldes, 1834; Uibersicht..., Bezirk Radmansdorf, 1834.

Na Dolenjskem so se deteljni posevki razširili zlasti v prvi polovici 19. stoletja, sejati so jo pričeli na območju številnih občin, kjer je pred nekaj desetletji sploh še ni bilo. Na področju davčnega okraja Ruperč vrh jo sredi 18. stoletja navajajo le na graščinskih poljih, v naslednjih desetletjih se je že tako razširila, da so jo pridelovali na območju že skoraj vseh 40 katastralnih občin. V kolobarju je zavzemala mesto za krompirjem, ječmenom, strniščno ajdo ali pšenico. Najbolj razširjen kolobar na tem področju je bil naslednji: 1. leto krompir, 2. leto pšenica, ječmen, strniščna detelja, 3. leto detelja, 4. leto pšenica, strniščna ajda, 5. leto proso, 6. leto pšenica, strniščna ajda, 7. leto rž, strniščna ajda, 8. leto proso; ali: 1. leto pšenica, strniščna detelja, 2. leto detelja, 3. leto proso, 4. leto pšenica, strniščna ajda, 5. leto krompir, 6. leto pšenica, strniščna ajda; ali: 1. leto proso, krompir, 2. leto pšenica, ječmen, strniščna ajda, 3. leto proso, strniščna detelja, 4. leto detelja, 5. leto pšenica, strniščna ajda.¹⁸⁴ Na Kočevskem se je nova krmna rastlina zelo hitro udomačila. V prvi polovici 19. stoletja so jo sejali že skoraj na območju vseh katastralnih občin kočevskega davčnega okraja. V 6-letnem ali 8-letnem plodoredu je zavzemala mesto za krompirjem, ovsom ali ječmenom.¹⁸⁵ Stiško podložniki so deteljo že zgodaj poznali, vendar je niso znali primerno izkoriščati za živinorejo in poljedelstvo. Že sredi 18. stoletja so jo posejali 51 mernikov, kar je dalo 718 vozičkov detelje. Glede na obsežno posest, ki je štela 882 podložnikov, je bilo to zelo malo. Sejali so jo na prašna polja, ne glede na vrstenje kultur. Pravo mesto v kolobarju je dobila šele v prvih desetletjih 19. stoletja, t. j. v času, ko si je Kmetijska družba prizadevala, da tudi manjša posestva preidejo na kolobarno gospodarstvo. Na področju stiškega davčnega okraja si je detelja priborila v vrstenju posevkov mesto za ržjo, ajdo ali ječmenom, in to v petletnem ali šestletnem kolobarju, ki sta se ustalila na območju katastralnih občin navedenega davčnega okraja.¹⁸⁶ Na območju Ribnice je bila detelja sredi 18. stoletja podložnikom večidel nepoznana. Celoten posevek je bil ocenjen po rektifikacijski komisiji na 10 mernikov, kar je dalo na leto 331 vozičkov detelje. Ob koncu 18. stoletja in v prvih desetletjih 19. stoletja so jo pričeli sejati v večjem obsegu navadno za krompirjem, ječmenom ali pšenico. Na ribniškem področju je bil najbolj raz-

¹⁸⁴ DAS, Uibersicht..., Bezirk Gotschee, 1834. Vrstenje kultur na območju kočevskih katastralnih občin je bilo leta 1834 naslednje: 1. leto proso, krompir, 2. leto pšenica, ječmen, str. detelja, 3. leto detelja, 4. leto pšenica, str. ajda, 5. leto proso, 6. leto pšenica, str. ajda — ali 1. leto krompir, 2. leto oves, 3. leto detelja, 4. leto proso, 5. leto pšenica, 6. leto oves, 7. leto ječmen, str. ajda.

¹⁸⁵ DAS, fasc. 12, RDA in BT, samostan Stična; Uibersicht..., Bezirk Sittich, 1834. Najbolj ustaljen kolobar na območju stiškega davčnega okraja je bil naslednji: 1. leto pšenica, str. detelja, 2. leto detelja, 3. leto ječmen, proso, ajda, 4. leto rž, repa, 5. leto ječmen, ajda — ali 1. leto ječmen, ajda, 2. leto rž, ajda, 3. leto krompir, 4. leto pšenica, str. detelja, 5. leto detelja in 6. leto proso.

¹⁸⁶ DAS, fasc. 12, RDA in BT, samostan Stična; Uibersicht..., Bezirk Sittich 1834. Najbolj ustaljen kolobar na področju stiškega davčnega okraja je bil naslednji: 1. leto pšenica, strniščna detelja, 2. leto detelja, 3. leto ječmen, proso, ajda, 4. leto rž, repa, 5. leto ječmen, ajda — ali 1. leto ječmen, ajda, 2. leto rž, ajda, 3. leto krompir, 4. leto pšenica, strniščna detelja, 5. leto detelja in 6. leto proso.

širjen 5—6-letni plodored, in sicer so se vrstili posevki v naslednjem zaporedju: 1. leto proso, 2. leto pšenica, 3. leto krompir, 4. leto oves. strniščna detelja, 5. leto detelja; ali: 1. leto koruza ali proso, 2. leto pšenica ali proso, 3. leto ječmen ali strniščna repa, 4. leto krompir, 5. leto pšenica, oves ali strniščna detelja, 6. leto detelja.¹⁸⁷

Podložnikom trebanjske zemljiške gosposke je bila detelja v prvi polovici 18. stoletja v glavnem nepoznana, čeprav so jo nekateri poedinci posejali na strniščih, vendar tako malo, da je komaj omembe vredno. Celotni letni posevek je znašal le dva mernika, kar je dalo okrog 10 do 20 majhnih voz detelje. V poznejših desetletjih pa se je tako razmahnila, da jo najdemo pretežno v vseh katastralnih občinah trebanjskega davčnega okraja. Navadno so jo sejali za prosom, strniščno ajdo ali repo.¹⁸⁸ Na področju zemljiške gosposke Žužemberk in Boštanj je rektifikacijska komisija leta 1753 ocenila, da je znašal deteljni posevek na graščinskih poljih po en mernik.¹⁸⁹ V nadaljnjih desetletjih pa se je nova kultura tako razmahnila, da so jo sejali že skoraj po vseh vaseh in so bili redki tisti podložniki, ki bi je ne vključili v kolobar. Na območju žužemberškega davčnega okraja so jo sejali predvsem za strniščno ajdo, ječmenom. strniščno repo ali pšenico;¹⁹⁰ na območju boštanskega davčnega okraja pa za strniščno repo, krompirjem ali strniščno ajdo.¹⁹¹ Zelo uspešno se je v prvi polovici 19. stoletja uveljavila v poljanskem davčnem okraju. V znatno manjših količinah pa so jo sejali v davčnih okrajih Šrajbarski Turn, Mokronog, Kostanjevica in Krupa.¹⁹² Med deteljnimi vrstami je bila v prvi polovici 19. stoletja na Dolenjskem in Notranjskem najbolj razširjena štajerska detelja, v znatno manjši meri pa lucerna. Kmetijska družba je stalno priporočala svojim dopisnikom, naj spodbujajo kmetovalce k čim širšemu uvajanju te kulture. Večina dopisnikov je bila mnenja, da je vzrok za počasno uvajanje lucerne predvsem v njeni večji zahtevnosti in v veliki razdrobljenosti posesti, ki je manjšim posestnikom onemogočala, da bi jo vključili med posevke. Dopisniki iz Polhovega Gradca, Planine, Blok, Semon, Medvedjega brda, Ribnice, Kočevje, Poljan, Rakovnika, Žužemberka, Boštanj in Št. Vida pri Stični so poročali Kmetijski družbi, da so posevki štajerske detelje, zlasti pa lucerne, na območjih njihovih okrajnih gosposk še vedno premajhni, da bi lahko

¹⁸⁷ DAS, fasc. 169, RDA in BT, zemljiška gosposka Ribnica; Uibersicht..., Bezirk Reifniz, 1834.

¹⁸⁸ DAS, fasc. 193, RDA in BT, zemljiška gosposka Trebnje; Uibersicht..., Bezirk Treffen, 1834.

¹⁸⁹ DAS, fasc. 185, RDA in BT, zemljiška gosposka Žužemberk; fasc. 174, RDA in BT, zemljiško gospodarstvo Boštanj.

¹⁹⁰ DAS, Uibersicht..., Bezirk Seissenberg, 1834.

¹⁹¹ DAS, Uibersicht..., Bezirk Sauenstein, 1834.

¹⁹² DAS, Uibersicht..., Bezirk Pölland, 1834; Uibersicht..., Thurn am Hart; Uibersicht..., Bezirk Nassenfus; Uibersicht..., Bezirk Landstrass; Uibersicht..., Bezirk Crupp, 1834.

resneje vplivali na razvoj živinoreje in poljedelstva.¹⁹³ Ponekod je bil celo donos lucerne manjši od donosa štajerske detelje.¹⁹⁴ Dopisnika z Blok in iz Št. Vida pri Stični sta se zavzemala za izdajo poljudne brošure o pomenu in koristi deteljnih posevkov, posebno lucerne. Dopisnik iz Planine pa je bil mnenja, da bo novi način krmljenja in hlevske reje mogoče uvesti le na zemljiškogospodarskih in večjih podložnih posestvih, medtem ko je za ostalo posest pri prehodu na hlevsko rejo predvideval velike težave zaradi zanikrnega gospodarjenja. Po njegovih navedbah so kmetje puščali živino v hlevih brez jasl, zato je živina krmo navadno pohodila in ponesnažila.¹⁹⁵ Okoli leta 1842 se je lucerna udomačila tudi na Dolenjskem; v večjem obsegu so jo sejali okrog Novega mesta, Črnomlja in Metlike. Na Notranjskem se je zaradi plitkosti živice in ornice na skalnatih, peščenih tleh težko uveljavila. V ugodnih pogojih je v primerjavi z domačo deteljo dala navadno večji pridelek in zgodnejšo prvo košnjo. Hranljivost lucerne so proti navadni štajerski detelji ocenjevali kot 1 : 2.¹⁹⁶ Turška detelja je dajala eno ali dve košnji na leto. Prenašala je več vročine, suše in več mraza kot lucerna, vendar se ni niti do danes dodobra udomačila.

Po cenitvah franciscejskega katastra je znašal leta 1844 letni deteljni pridelek na Kranjskem 673.099 centov. Največ so je pridelovali na Gorenjskem, nato na Dolenjskem, najmanj pa na Notranjskem. Na območju posameznih okrožnih uradov je bil pridelek naslednji:

na Gorenjskem	332.939 centov
na Dolenjskem	294.082 centov
na Notranjskem	46.078 centov
	673.099 centov ¹⁹⁷

Na Gorenjskem so jo sejali skoraj v vseh katastralnih občinah. Letni pridelek na območju posameznih katastralnih občin je kolebal povprečno od 100 do 1000 centov, pri mnogih občinah pa je bil znatno višji.¹⁹⁸ Na

¹⁹³ DAS, AgS, L/2. Dopisi Kmetijski družbi iz Polhovega gradca z dne 30. III. 1836, iz Planine z dne 12. XI. 1837, z Blok z dne 27. X. 1837, iz Semena z dne 28. X. 1837, iz Medvedjega brda z dne 15. X. 1837, iz Ribnice z dne 31. X. 1837, iz Kočevja in Poljan z dne 8. XI. 1837, z Rakovnika z dne 19. X. 1837, iz Žužemberka z dne 4. XI. 1837, iz Boštanja z dne 28. X. 1837, iz Št. Vida pri Stični z dne 19. X. 1837.

¹⁹⁴ DAS, AgS, L/2. Dopis Kmetijske družbe iz Kočevja in Poljan z dne 8. XI. 1837 in z Rakovnika z dne 19. X. 1837.

¹⁹⁵ DAS, AgS, L/2. Dopis Kmetijske družbe iz Planine z dne 12. XI. 1837.

¹⁹⁶ Hlubek F., Krains natürlicher Reichtum aus dem Pflanzenreiche, Carniola, Vaterländische Zeitschrift V. Jhr. vom 1. Mai 1842, str. 162—163.

¹⁹⁷ DAS, Veranschlagung zu Gelde des in der Catastral-Schätzung erscheinenden jährlichen Natural-Ertrages jeder Classe und Cultur-Gattung, Kreis Laibach den 10. IV. 1844; Veranschlagung ..., Kreis Neustadt den 10. IV. 1844; Veranschlagung ..., Kreis Adelsberg den 10. IV. 1844.

¹⁹⁸ DAS, Veranschlagung ..., Kreis Laibach den 10. IV. 1844. Davčni okraj Bela peč: od 12 katastralnih občin so je pridelovali pri kat. občini Dovje 1580 centov; davčni okraj Tržič: od 10 katastralnih občin so je pridelovali pri kat. občinah Duplje 2205 centov, Žiganja vas 1539 centov; davčni okraj Radov-

Dolenjskem so jo sejali na območju skoraj vseh davčnih okrajev: Turjak, Ribnica, Ruperče, Mirna, Žužemberk, Stična, Trebnje, Višnja gora, Kočevje in Krupa. Izjemi sta bili le davčna okraja Krško in Kostanjevica, kjer se posevki detelje še niso udomačili. Obseg teh posevkov je bil zelo različen. Na področju številnih katastralnih občin so pridelali znatno nad 1000 centov.¹⁹⁹ Zaradi neugodnih pedoloških in delno tudi klimatskih pogojev so jo na področju postojnskega okrožnega urada sejali sorazmerno malo. Pridelovali so jo le na območju davčnih okrajev Planina, Idrija in Bistra, medtem ko je pri ostalih okrajih Senožče, Postojna, Prem in Snežnik skoraj niti ne omenjajo. Na področju planinskega davčnega okraja so jo letno pridelali 13.446 centov. Sejali so jo le v enaj-

ljica: od 41 katastralnih občin se je pridelovalo pri kat. občinah: Ribno 1105 centov, Zeleče 1275 centov, Brezje 1080 centov; davčni okraj Škofja Loka: od 51 kat. občin so pridelovali pri kat. občinah: Stara Loka 1122 centov, Stara Oslica 1318 centov, Dorfarje 1869 centov, Godešiče 1578 centov, Žabnica 2855 centov, Stari Dvor 1994 centov, Suha 1446 centov; davčni okraj Velesovo: od 51 kat. občin so pridelovali pri kat. občinah: Podbrezje 1411 centov, Bitnje 2965 centov, Britof 1218 centov, Jama 1276 centov, Kokrica 1504 centov, Kranj 2849 centov, Mavčiče 1136 centov, Naklo 1217 centov, Podrečje 1764 centov, Predoslje 1236 centov, Primskovo 2415 centov, Stražišče 1877 centov, Strahinj 1182 centov, Cirčiče 1198 centov, Babin vrt 1261 centov, Senčur 4200 centov, Grad 1894 centov, Hrastje 1836 centov, Češnjice 1058 centov, Luže 2185 centov, Šmartno 1573 centov, Velesovo 3166 centov, Zgornji Bernik 3206 centov, Viševak 1460 centov, Breg 1568 centov, Suha 1027 centov, Tupaliče 2220 centov, Spodnji Bernik 2825 centov, Bela 1599 centov, Voglje 5366 centov, Cerklje 3515 centov; davčni okraj Mekinje: od 17 kat. občin so jo pridelovali pri kat. občinah: Domžale 1094 centov, Homec 1034 centov, Jarše 1158 centov, Kaplja vas 2555 centov, Loka 1014 centov, Lahoviče 4788 centov, Mengeš 3213 centov, Moste 1029 centov, Nasoviče 1461 centov, Podgorje 1141 centov, Zalog 1860 centov, Šmartno 1064 centov, Špitalič 1607 centov, Zgornji Tuhinj 1077 centov, Kamnik 1023 centov; davčni okraj Smlednik: ob 16 kat. občin so jo pridelovali pri kat. občinah: Smlednik 1321 centov, Hraše 1158 centov, Moše 1132 centov, Polje 1024 centov, Zapoge 1293 centov, Trboje 2161 centov, Sp. Pirniče 1105 centov, Vodice 1679 centov, Bukovca 1252 centov; davčni okraj Podpeč in Krumperk: od 35 katastralnih občin so jo pridelovali pri kat. občinah: Glogovica 2183 centov, Zlato polje 1089 centov, Koreno 1164 centov, Prevoje 1068 centov, Trojane 1259 centov, Čemšenik 1122 centov, Sp. Koseze 1713 centov, Dob 1398 centov, Beričevo 1020 centov, Podrečje 1178 centov; davčni okraj Ponoviče: od 23 kat. občin so jo pridelovali pri kat. občinah: Sv. Andrej 3534 centov, Drtija 1261 centov, Velika vas 1680 centov, Sv. Mohor 1484 centov, Vrhpolje 1459 centov, Zgornje Koseze 1940 centov, Sv. Valentin 1212 centov, Ržiše 1349 centov, Hotiče 1857 centov, Kandrše 3178 centov, Kolovrat 2198 centov, Kotredeš 1200 centov, Sent Lambert 1415 centov, Peč 2904 centov, Konj 1162 centov, Rovišče 1414 centov, Zabava 1328 centov, Zagorje 1340 centov, Vače 2902 centa; davčni okraj Ljubljana-magistrat: od 8 kat. občin so jo pridelovali le na območju šempetrskega predmestja 1178 centov, Tomišelj 1248 centov, Dravlje 1606 centov, Zgornja Šiška 1374 centov, Preska 1096 centov, Stanežiče 1246 centov, Šentvid 1125 centov, Brezovica 1748 centov, Dobrava 1793 centov, Dobrunje 1353 centov, Gameljne 1716 centov, Ježica 1956 centov, Kašelj 1480 centov, Lipoglav 111 centov, Moste 1584 centov, Orle 1124 centov, Podgorica 1853 centov, Štepanja vas 1135 centov, Stožice 2116 centov, Šujica 1324 centov, Črnuče 1174 centov, Spodnja Šiška 1097 centov, Vič 1129 centov in Bizovik 1189 centov.

¹⁹⁹ DAS, Veranschlagung zu Gelde des in der Catastral-Schätzung erscheinenden jährlichen Natural-Ertrages jeder Classe und Cultur-Gattung, Kreis Neustadtl den 10. IV. 1844. Davčni okraj Turjak: od 15 kat. občin so jo pridelovali pri kat. občinah: Turjak 1105 centov, Zeleče 1275 centov, Brezje 1080 centov, Stara Loka 1122 centov, Stara Oslica 1318 centov, Dorfarje 1869 centov, Godešiče 1578 centov, Žabnica 2855 centov, Stari Dvor 1994 centov, Suha 1446 centov, Podbrezje 1411 centov, Bitnje 2965 centov, Britof 1218 centov, Jama 1276 centov, Kokrica 1504 centov, Kranj 2849 centov, Mavčiče 1136 centov, Naklo 1217 centov, Podrečje 1764 centov, Predoslje 1236 centov, Primskovo 2415 centov, Stražišče 1877 centov, Strahinj 1182 centov, Cirčiče 1198 centov, Babin vrt 1261 centov, Senčur 4200 centov, Grad 1894 centov, Hrastje 1836 centov, Češnjice 1058 centov, Luže 2185 centov, Šmartno 1573 centov, Velesovo 3166 centov, Zgornji Bernik 3206 centov, Viševak 1460 centov, Breg 1568 centov, Suha 1027 centov, Tupaliče 2220 centov, Spodnji Bernik 2825 centov, Bela 1599 centov, Voglje 5366 centov, Cerklje 3515 centov, Mekinje 1094 centov, Homec 1034 centov, Jarše 1158 centov, Kaplja vas 2555 centov, Loka 1014 centov, Lahoviče 4788 centov, Mengeš 3213 centov, Moste 1029 centov, Nasoviče 1461 centov, Podgorje 1141 centov, Zalog 1860 centov, Šmartno 1064 centov, Špitalič 1607 centov, Zgornji Tuhinj 1077 centov, Kamnik 1023 centov, Smlednik 1321 centov, Hraše 1158 centov, Moše 1132 centov, Polje 1024 centov, Zapoge 1293 centov, Trboje 2161 centov, Sp. Pirniče 1105 centov, Vodice 1679 centov, Bukovca 1252 centov, Podpeč in Krumperk 2183 centov, Zlato polje 1089 centov, Koreno 1164 centov, Prevoje 1068 centov, Trojane 1259 centov, Čemšenik 1122 centov, Sp. Koseze 1713 centov, Dob 1398 centov, Beričevo 1020 centov, Podrečje 1178 centov, Ponoviče 3534 centov, Drtija 1261 centov, Velika vas 1680 centov, Sv. Mohor 1484 centov, Vrhpolje 1459 centov, Zgornje Koseze 1940 centov, Sv. Valentin 1212 centov, Ržiše 1349 centov, Hotiče 1857 centov, Kandrše 3178 centov, Kolovrat 2198 centov, Kotredeš 1200 centov, Sent Lambert 1415 centov, Peč 2904 centov, Konj 1162 centov, Rovišče 1414 centov, Zabava 1328 centov, Zagorje 1340 centov, Vače 2902 centa, Ljubljana-magistrat 1178 centov, Tomišelj 1248 centov, Dravlje 1606 centov, Zgornja Šiška 1374 centov, Preska 1096 centov, Stanežiče 1246 centov, Šentvid 1125 centov, Brezovica 1748 centov, Dobrava 1793 centov, Dobrunje 1353 centov, Gameljne 1716 centov, Ježica 1956 centov, Kašelj 1480 centov, Lipoglav 111 centov, Moste 1584 centov, Orle 1124 centov, Podgorica 1853 centov, Štepanja vas 1135 centov, Stožice 2116 centov, Šujica 1324 centov, Črnuče 1174 centov, Spodnja Šiška 1097 centov, Vič 1129 centov in Bizovik 1189 centov.

stih od 28 katastralnih občin. Ponekod so jo pridelovali tudi nad 100 centov.²⁰⁰ Na področju bistriškega davčnega okraja je letni pridelek znašal 14.271 centov; sejali so jo v sedemnajstih od 23 katastralnih občin, v desetih občinah so je pridelovali celo nad 1000 centov.²⁰¹ Na območju postojnskega davčnega okraja so jo pridelovali le v eni od 21 katastralnih občin. Na področju Snežnika in Senožec se deteljni pridelki niti ne navajajo, iz česar je mogoče sklepati, da so bili tako neznatni, da jih cenitvene komisije pri sestavljanju franciscejskega katastra niso vzele v poštev.

Zaradi širjenja detelje in njenega vključevanja v kolobar na strnišnih in ostalih zemljiščih, kjer je obstajala skupna strniščna paša, je bilo treba te posevke zaščititi ter omejiti pašne pravice na prašnih

lovali pri kat. občinah: Turjak 1376 centov, Kompolje 1184 centov, Podgora 1571 centov, Zdenska vas 1376 centov, Zagorica 1298 centov, Videm 1293 centov, Cesta 1947 centov; davčni okraj Ribnica: od 26 katastralnih občin so jo pridelovali pri kat. občinah: Dane 1180 centov, Velike Lašče 1979 centov, Sv. Gregor 1698 centov, Dvorska vas 2290 centov, Jurjevica 1324 centov, Grčarica 1029 centov, Dolenja vas 3536 centov, Gorenja vas 1191 centov, Ribnica 2099 centov, Šušje 1181 centov, Sodražica 1925 centov, Ulaka 1823 centov, Goriča vas 4540 centov, Vinica 1349 centov; davčni okraj Ruperče: od 39 katastralnih občin so jo sejali na območju 32 kat. občin; nad 1000 centov so jo pridelovali pri kat. občinah: Daljni vrh 1112 centov, Dobni dol 1506 centov, Gotna vas 1979 centov, Veliki Poljuben 1093 centov, Mirna peč 2651 centov, Hmeljčič 2489 centov, Jurska vas 1616 centov, Kandija 3140 centov, Novo mesto 2036 centov, Gorenja Straža 1574 centov, Gorenja Orehovica 3525 centov, Prečna 1658 centov, Smolenja vas 1760 centov, Polhovica 2313 centov, Potov vrh 1330 centov, Zagorica 2080 centov, Stranska vas 1472 centov, Golobinjak 1795 centov, Globodol 1860 centov, Črmošnjice 1507 centov, Podturn 2084 centov, Bršljin 3163 centov, Brusnica 1844 centov, Vinja vas 2561 centov, Št. Rupert 3635 centov, Straža 1886 centov; davčni okraj Žužemberk: od 20 kat. občin so jo sejali v 19 kat. občinah; nad 1000 centov so jo pridelovali pri kat. občinah: Dvor 2087 centov, Šmihel 1691 centov, Gornja Krka 1871 centov, Žužemberk 1907 centov, Vrh 1516 centov; davčni okraj Stična: deteljni posevki se navajajo v 24 od 25 kat. občin; nad 1000 centov so jo pridelovali pri kat. občinah: Bukovica 2819 centov, Dob 1758 centov, Gorenja vas 1408 centov, Veliki Gaber 2488 centov, Jablanica 1266 centov, Liberga 1059 centov, Litija 1191 centov, Muljava 1129 centov, Male Dole 1196 centov, Št. Martin 1465 centov, Podboršt 2461 centov, Radohova vas 1949 centov, Stična 2226 centov, Zagorica 1759 centov, Št. Vid 1961 centov, Velike Peče 2652 centov, Češnjice 1050 centov; davčni okraj Trebnje: od 15 kat. občin so jo pridelovali nad 1000 centov pri kat. občinah: Dobrnič 2667 centov, Ajdovica 1131 centov, Lukovec 1635 centov, Ponikve 1441 centov, Sv. Štefan 2038 centov, Šavnica 2486 centov, Trebnje 1421 centov, Korito 1669 centov; davčni okraj Višnja gora: od 26 kat. občin so jo pridelali pri kat. občinah: Stara vas 1094 centov, Dedni dol 1333 centov, Draga 1664 centov, Kresnice 1019 centov, Lanišče 1951 centov, Šmarje 1313 centov, Hudo 1266 centov, Polica 1113 centov, Slivnica 2768 centov, Selo 1996 centov, Ponova vas 1911 centov, Stranska vas 1935 centov, Grosuplje 2992 centov.

²⁰⁰ DAS, Veranschlagung ..., Kreis Adelsberg den 10. IV. 1844. Davčni okraj Planina: nad 1000 centov so pridelovali detelje v naslednjih kat. občinah: Rovte 3675 centov, Godovič 1917 centov, Medvedje brdo 1069 centov, Petkovec 1421 centov in Žibrše 1601 cent.

²⁰¹ DAS, Veranschlagung ..., Kreis Adelsberg den 10. IV. 1844. Davčni okraj Bistra: nad 1000 centov so pridelovali detelje v naslednjih kat. občinah: Polhov Gradec 1223 centov, Horjul 1271 centov, Nova Vrhnika 1827 centov, Zaklanec 1119 centov, Zaplana 1101 cent.

oziroma strniščnih poljih, posejanih z deteljo. V ta namen so izdali vrsto patentov, uredb in okrožnic, po katerih so skušali urejati te odnose. Zemljiškim gosposkam je bila prepovedana paša na podložnih zemljiščih, ki so bila posejana z žitnimi posevki in krmnimi rastlinami ter na podložniških travnikih, še nadalje pa jim je bila priznana skupno s podložniki pravica do paše na strniščnih in prašnih poljih.²⁰² Prav tako je bila prepovedana paša neskopljenih svinj na travnikih in svobodna nočna paša z izjemo planin in ograjenih pašnikov ter prašnih polj.²⁰³ Po uredbah z dne 11. februarja in 20. maja 1813 posestnik obdelanega zemljišča ni bil dolžan ograditi svojih njiv, temveč je bila naloga pastirjev, da so pazili na živino; za škodo je bil odgovoren lastnik živine. Lastnik je imel pravico prepovedati pašo tudi na strniščnih in prašnih poljih, če je nasprotovala njegovim koristim in ga pogodbeno ni obvezovala.²⁰⁴ Z zemljiškoodveznim patentom z dne 12. septembra 1848 je bila paša na strniščnih in prašnih poljih ukinjena.²⁰⁵ Takšni predpisi so omogočili hitrejšo uvajanje deteljnih posevkov. V drugi polovici 19. stoletja se je na Kranjskem setev detelje zelo razmahnila in deteljno seme so pričeli izvažati celo v Nemčijo in Anglijo.²⁰⁶ Iz Nemčije pa so uvažali največ semena lucerne. Uvajanje raznih deteljnih vrst, ki so bile prilagojene raznim zemljiščem, je omogočilo kolobarno gospodarstvo tudi na majhnih posestvih. Prav v to razdobje spada uvajanje zgodnjih in poznih deteljnih vrst, ki so jih prilagajali višinskim in klimatskim pogojem. Sejati pa so jo pričeli predvsem za oljnimi rastlinami, za okopavinami in na strniščih. Vzporedno z uvajanjem krmnih rastlin so se ustvarili realni pogoji za prehod pašniškega gospodarstva na hlevsko rejo. Ta proces je sovpadal z individualizacijo kmetijstva, ki je omogočila, da so s pomočjo detelje in ostalih krmnih rastlin (pese, kolerabe itd.) začeli s preosnovo živinoreje iz zaostalih fevdalnih oblik pašništva na racionalnejšo hlevsko rejo.

DIE EINFÜHRUNG DER NEUEREN KULTURPFLANZEN IN KRAIN IN DER ZWEITEN HALFTE DES 18. UND IN DER ERSTEN HALFTE DES 19. JAHRHUNDERTS

Zusammenfassung

Der Verfasser zeigt auf der Grundlage der detaillierten Angaben der Herrschaften (in Verbindung mit den Steuerregulierungen in der Mitte des 18. und in der Mitte des 19. Jahrhunderts) und der Berichten der Landwirtschaftsgesellschaft in Krain die allmähliche Verbreitung des Kartoffels, des Mais und des Klee in diesem Lande.

²⁰² DAS, Graščinski arhiv Krumperk, Normalia V/7, okrožnica notranjeavstrijskega gubernija z dne 20. V. 1789.

²⁰³ DAS, Graščinski arhiv Krumperk, Normalia V/9, dvorni dekret z dne 14. IV. 1787 in dvorni dekret z dne 13. I. 1787.

²⁰⁴ DAS, AgS, G/2, dekret združene dvorne pisarne z dne 24. III. 1819.

²⁰⁵ Novice 1848, št. 37, str. 155; glej tudi RGB 1848, patent z dne 12. IX. 1848.

²⁰⁶ DAS, AgS, P/5, poročilo Kmetijske družbe na občnem zboru z dne 24. XI. 1869.